

A Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusa.

Pécsett, október 2-án estétől 6-án délig a szabad tanítás ügyében folyt élénk, sokszor heves, nem egyszer nagy viharra alakuló tanácskozás. Külső körülmények miatt a magyar sajtó az egész gyűlést szokatlan figyelemmel kísérte s így ezen a réven nagyobb érdeklődés volt a közönségben a pécsi tanácskozások iránt, mint a mekkora nálunk közművelődési ügyeknek részül szokott jutni. E figyelemre a kongresszus külsőségei is valóban méltók voltak; a mi azonban e négy napos vitatkozás lényege volt, azzal foglalkoznia kell továbbra is mindenkinek, kiben nem az újságok szabják meg az események iránti érdeklődés mértékét; még inkább olyanoknak, kikben személyek és eszmék iránt érzett rokonszenv vagy kedvetlenség nem hatalmasodik el annyira, hogy észre ne tudják venni a jövődő alakulásának élénk jeleit.

Ezen a pécsi gyűlésen tömegesen folytak le az elfogulatlan szemlélő előtt sajtóságos jelenetek, megdöbbenések és mosolyra indítók; egymást követték hihetetlenül ellentétes nyilatkozatok; lefolytak merőben egyenlőtlen, eddig megvihatlanak képzelt szellemi küzdelmek; türelmetlenség és bámulatos fegyelem, keserűség és féltő aggodalom jelenségei váltakoztak; ezerszer hallott frázisok hangzottak el magyarázat nélkül s nyertek néha váratlan értelmezést; a meggyőződés szenvedélyes kitérései után hidegvérű számítás hangja is hallatszott — szóval az egész kongresszus a legkülönbözőbb elemek találkozásából és küzdelméből állott s hivatalosan eredmény nélkül oszlott el. Mégis az a hitem, hogy nem szolgál egy egész esztendő minden gyűlése sem annyi tanulsággal, a mennyit ez a zivataros gyűlés nyújt a figyelőnek. Tanulhatnak a kongresszus-rendezők, hogyan kell az ilyen sokadalmakat jól rendezni; tanulhat a párt-ember, a ki itt két pártban figyelhetette meg az elvek és szavak, érzelmek és szónoklatok hatását; komoly tanulságot meríthetett a kultúrpolitikus, mert ez a gyűlés az eddigi magyar kultúrpolitikának kemény bírálata volt; és mélyen elgondolkozhatik a néplélek tanulmányozója, mert ezen a tudós gyülekezetnek készült tanácskozáson a nép legegyszerűbb líai szólottak legtöbbször. Ezeken

kivül sok-sok okulást lehet meríteni majd a később nyomtatásban megjelenő előadásokból; meg lehet bírálni a gyűlés tudományos színvonalát; fel lehet találni a hozzászólások elkalandozásának közvetlen forrását is. Személyek magaviselete és a vitában való részvétele is nagyon bőven adott megjegyzésre alkalmat, de ennek előhordása mit használna? Ártana csupán s itt nem is az ítékezés, hanem csak a sok egyéni tanulságból a közérdekű elmondása találhat helyet.

Visszatekintve minderre, az a főkérdés: mit végeztünk; jobban kérdezve: mit végeztek a tanácskozók? Erre a kérdésre aligha felel egyformán a kongresszus intézősége, meg a hadakozó párt-ember, sőt mindkettőtől eltér a teljesen semleges megfigyelő véleménye. Pedig mindenik a célhoz méri az eredményt s a tanácskozás menete befolyásolja ítéletét.

A *célt* a tájékozást nyújtó előzetes szöveg (a kongresszusi Értesítő 1. számában) így jelöli meg: „Hogy szervezhessük a szabad tanítást, arra szolgál az általunk tervezett kongresszus“. Tehát a szabad tanítás szervezése. Mivel pedig a *szabad* tanításon a mai iskolaszervezeten kívül történő tanítást kell értenünk, a szabad tanítás szervezete semmi egyebet nem jelent, mint a mai mellé egy újabb szervezet állítását. Ezen a célon el kellett tűnődnie a színpalak közé nem látóknak, kivált ha ismeri valamennyire a magyar szabad tanítás eddigi fejlődését, meg hasonló külföldi vállalatok működését. Hiszen ha szervezetről, tehát rendszeres, céltudatos, tervszerűen tanító intézményről akar szó lenni: bajos elképzelni, hogy ez más lehessen, mint a mit felettebb ódon, de érthető szóval iskolának nevezünk. Úgyde ekkor semmi egyéb ez a cél, mint a társadalmi tényezők szabad egyesítése a mai közoktatási szervezet kiegészítő részének megteremtésére. Szó sincs róla, erre a kiegészítésre szükség van; de erre a társadalmat hogyan lehessen másutt is, de kivált nálunk, ezerfelé szakadtaknál egyesíteni? Egyébként a társadalomnak ily célú felébresztése, munkára szólítása nem példa nélkül való próbálkozás volt. Sok minden közéleti vállalkozás történetén kívül rendelkezésére állott a tervezőknek báró Eötvös József tapasztalata, ki akkor érezte egyik legkeserűbb csalódását, mikor eszményekre törő lelke a magyar társadalmat be akarta vonni a köznevelés intézésébe. Tagadhatatlan, hogy a pécsi gyűlésnek az előkészítés idején meglepő sikere volt: talán minden illetékes tényező érdeklődését biztosítani tudta. Magán a gyűlésen azonban éppen ez a nagy érdeklődés lett a kitűzött cél elérésének akadálya. Az történt ugyanis, hogy a kongresszus mindjárt az alakuló gyűlésen igenis bíráló hangulatot áruított el; másnap-harmadnap pedig teljesen kétségtelessé vált, hogy az együtt ülő 250—300 ember között a közönyösök elenyészően csekély számmal lehetnek, ha egyáltalában vannak. Ellenben szembe állott egymással két nagy,

bár számban és szellemi erőben nem egyenlő, tábor: a Társadalomtudományi Társaság a szociáldemokratákkal, meg a katolikus papok vezette keresztyénszociálisták a Széchenyi-szövetség ifjú tagjaival. Ezeken kívül tudok jó csomó, teljesen elfogulatlan tagról, kik arra voltak készen, hogy segítsenek az általuk legjobbnak gondolt módokat megtalálásában. Mindez arra mutatott, hogy az utolsó napra kitűzött szervezeti kérdés alapos megvitatásban részesül.

A kítőző szenvedélyek ekkorra lecsilapultak; megelőző napon szép, komoly vitában gyönyörködtünk, remélhető volt, hogy a szervezés kérdésének is ilyen sorsa lesz, ha a javaslat elfogadása teljesen bizonytalan volt is. Bizonytalan t. i. azért, mert igen lényeges pontokra nézve a tagok nem nyertek előzetesen tájékozást. Azonban annyit e tekintetben is elértünk volna, a mennyit egyébben: tisztázódtak volna a különböző felfogások. Az illető előadásból azonban teljesen kihagytak minden olyan részletet, mely a szillabus szerint a szervezet határozott formáját jelezte volna. („A szabad tanítás különböző intézményeinek szövetkezése. Szakközlöny” kiadása. A szövetségben olyan *központ létesítése*, mely a szövetség tagjait programjuk megvalósításában támogassa . . .” Nem részesült kellő kifejtésben ez a pont sem: „A társadalom és az állam föladatai a szabad tanítás szervezésében.” Lásd: *Értesítő* 4. szám 3. lap.) Így e kérdéshez, melyért a kongresszust összehívták, melynek megvitatása annak főfeladata volt: ehhez a kérdéshez egy árva hang sem szólott! Így tehát az intézők, kik e célú kítűzték s e cél érdekében országos nagygyűlést hívtak egybe: e cél eléréséről küzdelem nélkül lemondottak. A kongresszus megteremtői tehát a remélt eredmény nélkül hagyták el Pécsét.

Ezt megállapítva, nem térhetek ki az elől a kérdés elől: egyáltalában miért is hívták össze ezt a kongresszust? Csupán azt lehet erre felelni, hogy azért, mert ettől az eszmék tisztázását, az előterjesztendő javaslatok megvitatását, esetleg módosítását várták. Mivel *minden* érdeklődőt meghívtak (az *Értesítő* minden számában), mivel a tagok között különbséget tenni képtelenség, mivel a kongresszust maguk is országosnak hirdették, tehát sok emberre számítottak: azért lehetetlen elképzelnünk, hogy meg ne fordúlt volna gondolatjokban, hogy hátha a többségnek más tetszik majd, nem az előterjesztett javaslatok! Ha semmi egyéb nem ötlött is szemökbe, ha például nem tudták, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolája más elveken áll, mint a kongresszust kezdeményező (Lásd *Értesítő* 1. szám 6. l.) Szabad Lyceum és Erzsébet Népakadémia, azt mégis csak észre kellett volna venniök, hogy a pécsi katolikus nagygyűlésen egyenesen bejelentette egyik szónok a kongresszuson való részvételüket körülbelül ezekkel a szavakkal: fenyegetően kezd szembe állani az egyházzal a szabad tanítás;

részt kell vennünk benne s akkor nem kell tőle tartanunk! Ezek a szavak figyelmeztethették volna az intézőket, hogy ime, ellenzék készül, a mely ugyan nem tudhatja még, hogy milyen lenne a kongresszus által szervezett szabad tanítás, de azt tudja, hogy milyennek kell lennie az ő szempontjából. A csatlakozott testületek között már ekkor voltak olyanok, melyek egymással ellentétes állásponton működnek (például a M. Tud. Akadémia s a Földmunkások Országos Szövetsége) s mindinkább világos volt, hogy ezen a gyűlésen a legszélsőbb álláspontoknak össze *kell* ütközniök, hacsak a résztvevők a tökéletes elvtelenség békés útjában nem akarnak találkozni.

Innen messziről, csupán az Értesítőt olvasva, így mutatkozott előre a kongresszus képe; a mindent tisztán látó intézőknek annál inkább készen kellett lenniök arra, hogy a meginduló tanácskozásban majd az előre nem látható többség dönt. Úgy látszott, hogy épen ezt a döntést, a határozatokat várták is. Hiszen meghatározták, hogy a szakosztályok között a tagoknak választaniok kell s mindenki csak saját szakosztályában szavazhat, minden rendes tag együtt csak együttes üléseken (Szervezési szabályzat 21., 23. §§). Azután közöltek az Értesítőben olyan szillabust is, mely határozati javaslatot is foglal magában (3. szám 14. l.) Mindebből az következik, hogy a tervezéskor még megvolt az értelme a kongresszus egybehívásának. A megnyitó ülésen azonban kihirdette az elnök, hogy a felszólalók csak nyilatkozatokat tehetnek, mert „szavazni úgy sem lehet“, sőt a négy nap alatt ismételen kioktatták a jelenvoltakat arról, hogy „a határozathozatal a kongresszus természetével nem is fér meg, hiszen végrehajtására nincs is mód“. Mi ennek a változásnak a magyarázata? Ne találgassuk. Azzal azonban, hogy maga ez a felfogás a Szózatban jelzett cél elejtését jelentette, mindnyájan tisztában voltunk. Ez s kivált a főkérdés mellőzése nyilvánvalóan meghátrálást jelent.

Ez azonban pusztán csak a kezdeményezők eredménye. Mindenkit mást kárpótoltak a gyűlés tanulságai a határozatok elmaradásáért. Bármilyen érzéssel hallgatta is valaki a tanácskozásokat, meg kellett egyezniök a tárgyilagosan figyelőknek abban, hogy a közműveltség színvonaláról, a közművelődési tennivalókról, a szemben álló pártok értékéről, sőt magának a szabad tanításnak a jelentőségéről is mássá lett a véleményök a pécsi napok után. Lehetetlenség el nem ismerni, hogy a kongresszuson felszólaló szocialisták szellemi ereje meglepte mindazokat, a kik eddig csupán hírből ismerték ezt a pártot. A körükből felhangzó vélemények azt bizonyították, hogy a műveltség, szellemi erőgyűjtés, szóval tanulás iránt az ú. n. széles rétegekben nem kell már ébreszteni az érzéket, mert az a munkásokban teljesen éber és erős. Az előttünk küzdő két párt közül feltétlenül a szociáldemokraták voltak az erősebbek, még pedig nem csupán számban, a mit különben

nem is lehetett ellenőrizni, hanem tanúltság dolgában. Ha ugyanis nem néztük a Társadalomtudományi Társaság tagjait, sem a másik félt vezető kiváló katolikus papokat, a szocialdemokraták és a keresztyénszocialisták között igen nagy különbséget láttunk előadó képesség és tartalmi érték tekintetében. És épen ez indított arra, hogy nagy tisztelettel gondoljunk a szabad tanításra, melynek a szocialista szónokok legnagyobb része tanultságát köszönheti. Ugyanez fokozta azt a vágyat is, hogy bár volna hazánkban erős és pártatlan szabad tanítás, mely részeseítsen áldásaiban mindenkit! Csakhogy a két párt ellentétei arról is meggyőztek, hogy ez az egységes, mindent magába fogó szervezet nem fog létesülni mindaddig, valamíg egyik párt a másikat meg nem érti vagy meg nem semmisíti, tehát belátható időpontig. Még pedig azért nem, mert mindegyik meg tudja gátolni olyan szervezet alkotását, mely az ő szabad tevékenységét csak hajszára is korlátolná. Egyiknek megadja erre az erőt óriási nagysága, szervezettsége, számban és szellemi erőben való folytonos gyarapodása, a másiknak pedig nagyhatalmú pártfogóinak és vezetőinek befolyása. Reájok nézve tehát a szabad tanítás ügyében az imént jelzett eredménytelenség a legteljesebb eredmény: mindenik párt szervezi a szabad tanítást a maga céljának megfelelően, ellenkező elveket nem tűrve és a magáét feltétlenül érvényesítve.

A kongresszus rendezőivel szemben különben mindkét párt ellenőrző szerepre készült. A tárgyalás minden kérdésben úgy is indult, hogy az előadás valamely, sokszor csak egyetlen mondásában olyasmit látott a röviden radikálisnak nevezhető tábor, a mit magával szemben támadásnak, irányzatosságnak tekintett és soha szó nélkül nem hagyott. Ugyanez történt fordítva olyankor, mikor a szociológusok körébe tartozott az előadó. A vita tehát kiindulásában a tervezett szabad tanítás valamelyik elvéhez fűződött; aztán rendesen — sokszor mondták is ezt a szót — két világnézet harczává lett. Épen az mutatja a kongresszus eredeti rendeltetésének és szervezőinek tökéletes háttérbe szorulását, hogy a vitának alig egy-két esetben volt irányítója az előadó, még ritkábban törődött valaki az előadói zárszóval, hanem az előadásból kiérzett alapgondolatot vitatták meg, azt sem azért, hogy a véleményeket egyeztessék, hanem, hogy a sajátjuk felől a másik félt kétségben ne hagyják. Mindig csak a két fél; a középben járók iránt senki sem érdeklődött, ezért a „két malomkő közé“ nem is sokan kíváncsok. Ez is eredmény. Mikor láttunk olyan négy napos gyűlést, melyen elvek viaskodtak és meg nem alkudtak? Itt erről szó sem volt. Megtörtént ugyan, nem is egyszer, hogy egyik-másik hevesen megtámadott előadó a zárszavában igyekezett magát kimagyarázni s megértetni, hogy hiszen ő is éppen azt gondolta, a mit támadói, de ez elvértve fordult elő s az illetőnek elvégre igaza is lehetett.

Olyan tömege hangzott el a felszólalásoknak, hogy részletes számadásra gondolnom sem lehet. A részletes beszámolást — attól tartok — a napló se tudja híven végezni, mert gyorsíró nem volt, minden felszólalás a szónok saját, utólagos fogalmazásában jutott a naplóba. Így aztán félok, hogy épen a legérdekesebb s történelmi szempontból is legbecsesebb szavak fognak hiányozni. A tárgyalás anyagáról azért mégis csak pontos lesz a kép.

Azért volna a gyorsírói jegyzeteknek nagy becsé, mert ez volt az első eset Magyarországon, hogy a művelődés állapotáról, kívánatos irányáról és főként feltételeiről ilyen széles medrű, szabad és szenvedélyes tanácskozás folyt. Ez volt az első alkalom, hogy szavát hallathatta a munkás is ebben a kérdésben, melyhez eddigelé csak a tanításért és tanításból élők szoktak szólani, azok sem sokan. Érdekes volt azért minden hang, a bírálat hangja is, a jövőre vonatkozó kívánságé is. Mindent nem írhatok le, csak példát mondhatok. Tágra nyílt szemmel nézte az egész gyűlés például azt a munkást, ki előadta, hogy a tanítóktól nem lehet eredményes munkát várni, mert míg egy káplárra 8 közlegényt bízunk, egy tanító kezében 80—100 gyermek van; nem lehet szabad embereket nevelniök, mert magok lelkileg is, anyagilag is megkötöttek. Ugyanez mondta ezeket a szavakat feleletül egy tudós, lelkes kanonoknak: „A nevelésben igenis morál kell. De milyen morál? A tudomány morálja, a munka morálja. Nem az a morál, mely azt tanítja, hogy vessük meg a földi javakat. Éppen ellenkezően arra kell nevelni mindenkit, hogy szeresse az életet“. Egy másik azt fejtegette, hogy „a szellemi táplálék minősége tekintetében“ nem szabad különbséget tenni ember és ember között, mert az igazság mindenki számára csak egy lehet. Sokszor tiltakoztak az ellen, hogy a munkásnak ne lehessen bármit tanulnia, mi iránt érdeklődik, hogy tehát a tudományos igazság ne volna való mindenkinek. Öröm volt látni, mily büszkén hivatkozott egy munkás azokra az igazán nagy összegekre, melyeket magok adtak össze művelésök céljaira. Egymást kergetik emlékezetemben ezek az adatok; mind annak bizonyítékai, hogy ezek fölött az emberek fölött nem hiában viradt fel a XX. század és akármilyen politikai cél is az irányítója magának a pártnak, meg kell adni, hogy a maga népének művelését tudatosan, következetesen és sikeresen végezte. Könnyű azt vetni oda, hogy kitanított szónokokat hallottam. Lehet, hogy ilyen is volt köztök, de nagyon figyeltem s állítom, hogy majdnem mindenik csupán a hallott beszédhez fűzte a mondandóit és talpraesetten vágott vissza a nem mindig érett közbeszólásokra is. Pedig nem is voltak ott a munkások fővezérei, kik ezeknél bizonyára sokkal tanultabbak.

Természetes, hogy legtöbb szó ilyen körülmények között nem a tanításról, hanem a művelődés feltételeiről, a gazdasági viszonyok javí-

tásáról, munkabér emeléséről, a tőke átkos voltáról, az osztályharczról és a kizsákmányolásról esett. Jó volt hallani ezt is. Jó azért, mert azt tanulhatta meg belőle sok álmélkodó, hogy az élet összes jelenségeit, a mai állapotnak minden vonását vissza lehet vinni erre az egy alapra, fel lehet tüntetni úgy, hogy az a munkás bére javulásában szellemi emelkedésének forrását is látja. Itt már nem a munkásoké volt a vezérszó, hanem hűségese bajtársaiké: a szociológusoké. E csapat (írók, tanárok, ügyvédek, tisztviselők) szintén a ma bírálatában s a jövőendő előkészítésében tölti munkásan az időt s ha külön veszszük őket a szociáldemokratáktól, kikkel Pécsen teljesen együtt dolgoztak, nekik külön is tekintélyes volt a sikerök. Sőt övék volt igazán a siker.

Helyzetök és céljok természetessé teszi, hogy sikerök mértéke attól függ: mennyire tudják felfogásukat terjeszteni, meg tudnak-e állani a tudományos vitákban az általok támadott iránynyal szemben? Teljesen mellőzve minden személyi vonatkozást, rokonszenvet és nem tetszést a minnek itt szóhoz jutnia nem szabad, meg kell állapítani, hogy a Társadalomtudományi Társaság tagjai voltak az erősebbek a pécsi csatatéren. Könnyebb volt a helyzete a másik félnek, mert csak védekeznie kellett olyan pontokon, melyeken lábait már jól megvethette. De a védekezés nem sikerült. Meg nem hódoltak ugyan, de engedményeket tettek s akárhogy essék is, bizonyos, hogy a második ostrom a megrokkant falon még több sikerrel járhat. És erről szólva, vissza térek arra, hogy szillabusokat adott ki a kongresszus elnöksége, nyilván azért, hogy mindenki előre tudhassa, mihez mit szólhat. E szillabusok koránt sem szorítottak a szabad tanítás szervezésének gyakorlati kérdéseire, sőt nagyobbára olyan tételekből állottak, melyek elvi megostromlását előre láthatta, aki a kongresszusra jelentkező némelyik testület irányát bár távolról is ismeri. S szabad-e feltennünk, hogy a kongresszust szervező magyar tudósok ne ismerjék a fővárosban élénken működő tudományos társaságnak legalább alapelveit? Ezt feltennünk nem szabad. Ezért aztán azt kell hinnünk, hogy az ellentétek teljes tudatában, küzdelemre készen jöttek a kongresszusra. Az eredmény annál meglepőbb. Nem mentő érv, hogy a szociológusok a vitának neki készültek s az előadókat megrohanták; az sem érv, hogy csak egyes pontokat kaptak ki az előadásokból (ilyen megrovásokat lehetett hallani). Az előadónak mindenre készen kellett lennie, főként arra, hogy alapelveit megvédje. A kongresszuson ez nem mindig történt meg s ennyi a támadók sikerétől egyelőre elég is lenne. De több is volt. Kénytelenek voltunk úgy tapasztalni, hogy az ellenféllel a kongresszus törzskara nem volt tisztában; az tehát az igaz, a mit feltenni sem volna szabad: a magyar közélet forrongásának ez a megnyilvánulása lényegében váratlan s idegen volt sokak, épen a legilletékesebbek előtt. Azt vártuk, hogy ha a szociológia nem

tudomány, azt a tudomány művelői bebizonyítják; ha a történelmi materializmus nem állhat meg a neki tulajdonított helyen, arról a helyről elmozdítják. Minden nyilatkozat után, mely az eddig elfogadott eredmények helyett igen határozott hangon újat, az eddigi nézőpont helyett látszóan egészen mást hangoztatott, vártuk a réginek ép oly határozott megvédését. Az ellenfél meggyőzését nem reméltük, de az álláspont tiszta megvédését szinte követelni szerettük volna. A tárgyi igazságot most nem keresem, mert ezek a kérdések az én körömön túl esnek, de a magyar tudomány érdekében őszintén kívántam volna, hogy a Társadalomtudományi Társaság sikerét ne legyek kénytelen elismerni. Ha ezek tudománya az igaz, akkor képtelenség, hogy annak a tudomány hivatalos székeihez olyan kevés köze legyen; ha nem ez az igaz, akkor hihetetlen, hogy erről meg ne lehessen őket győzni. Fel kell jegyezni, hogy a legerősebben ellenök szóló katolikus pap ezt mondta: „A történelmi materializmust mint módszert elfogadom, de mint bölceletet nem“. Ez is a szociológusok sikere. Az is az, hogy a vitás elvek szempontjából legfontosabb tételek egyike (A jogrend alapfogalmainak szabad tanítása. Értesítő 4. sz. 8. l.) elmaradt. Az előadó ugyan ott volt a gyűlés megnyitásán, de a kongresszus képének hirtelen kialakulása után elutazott.

Erre azt lehet mondani, hogy ez a gyűlés nem tudományos mérkőzésnek készült, eredményei sem így bírálhatók. De akkor ezt is előre kellett volna meggondolni és sem szillabusban, sem előadásban nem lett volna szabad olyan szónak esnie, a mely a tudományt nem tudósok elé is prédául vetette. Nehány előadó példája különben azt mutatta, hogy meg lehetett volna maradnia mindenik előadónak azon a magaslaton, melyről az igazi tudomány soha sem száll le, hanem a hova magához emel. Ilyenkor a szociológusok siettek az elismeréssel, a mit annak bizonyosságául néztem, hogy nem vakon támadnak mindent, a mi nem soraikból eredt, hanem saját álláspontjokról szigorúan bírálva, meghajolni is tudnak akkor, ha meggyőződésök szerint tudományos igazságot hallanak.

Igaz azonban, hogy bizalom nincs bennök a ma szereplők iránt semmi téren. Különösen látszik ez a bizalmatlanság a szocialistákban, kik úgy látszik, ezért tiltakoztak olyan nagyon a tudomány elszigetelése ellen; azért kívánják a tanítás és tanulás szabadságát minden irányban, mert csak a magok szemének, magok eszének hajlandók hinni. Ez a megfigyelés ennek a kongresszusnak egyik legszomorúbb eredményét szolgáltatja. Mily gyökeres változásra van szükség ebben a nemzetben, ha már a tudomány pártatlan igazságában sincs bizalom! S ki ennek az oka?

Irányzatossáknak hirdettek a radikálisok minden mai tanítást, de főként a történelem tanítását. Azt követelték, hogy a történelemből ne válogassa ki az iskola az úgynevezett jót, hanem tanítson mindent, a mi igaz,

akár tetszik valakinek, akár nem. Egyik szónok, épen a legelső felszólaló, azt hangoztatta, hogy mikor nemzeti hagyományokról beszélünk, ne csak a Pázmány Péterek és Zrinyiek, hanem a Dózsa Györgyök hagyományáról is beszéljünk, mert történelmünknek ez is része. Erre a kívánságra azonban nem az volt a felelet, hogy: hogyan, a történelmi igazságnak megfelelően, hanem feltétlen tiltakozás a keresztyénszocialisták részéről. Mikor felszólaltak a fejlődés meggátolása, a múlt feltétlen dicsőítése és „konzerválása” ellen, éppen azok az ifjak háborogtak legjobban, kik Széchenyi nevével mentek a gyűlésre, a ki pedig olyan erősen ostromozta a magyarnak azt a szokását, hogy örökké hátrafelé tekint. Valóban, a tárgyilagos szemlélő sokszor meglepetve nézett széjjel s azt kérdezte: hogyan lehet ilyesmiről még mindig vitatkozni? Azt hiszem, az a magyarázat, hogy az egyik fél azt hiszi, hogy a másik kivet lába alól mindent, a mit múltnak, főként nemzeti múltnak nevezünk; ez pedig azt tartja amarról, hogy nem törődik semmit a jövővel, csak a múltban él, a múlt imadására tanít, elfordítva ezzel a nép szemét jelen sorsáról, jövője szerencsétlen kilátásairól. Mindkettő félrevezetéssel vádolja a másikat, önző célok szolgálásánál egyebet egyik sem akar a másiktól elismerni. Ennél fogva nem is ismerik alaposan egymás gondolatvilágát. A viták alapja sokszor egyes kifejezések eltérő magyarázata volt és arról győződünk meg, hogy a szavak tartalmának tisztázása lényeges közeledést jelentene a szélsőségek között vagy legalább azt idézné elő, hogy ezek a fogalmak nem szolgálnának ütköző pontul.

Ilyen mindenekelőtt a nemzet fogalma, miről ezen a gyűlésen nagyon sok szó esett. A radikálisok ellen az volt a legerősebb, sőt talán egyetlen ütőkártya, hogy nemzetköziek. Kétségtelen, hogy éppen ez az egész szocializmus leggonoszabb sajátsága a magyarság szemében. Ez a nemcsak rájuk tapadt, de nagy részök által büszkén hangoztatott jelző gátolja meg, hogy értelmes és egyébként tanult emberek magával a szó jelentőségével, az áramlat céljával, szóval a szocializmus lényegével megismerkedni csak óhajtsanak is. Megvetik és károsnak tekintik, mert nemzetközi. Már most megint ne kérdezzük, mi ebben jogos és igaz, vagy tévedés és a fejlődés alacsony foka, csupán azt jegyezzük fel, hogy a pécsi kongresszus e tekintetben nevezetes nyilatkozatok tanúja volt. Általában sokszor volt szó arról, hogy a nemzetköziség mit jelent, itt azonban csak azokat a válaszokat idézem, még pedig jegyzeteim alapján, melyek a szociológusok és szocialdemokraták részéről a hazafiatlanság és nemzetköziség vádjára elhangzottak. A megnyitó ülésen a nemzeti hagyományok ápolását tűzte ki az előadó a szabad tanítás rendeltetéséül. Erre hangzott el ez a nyilatkozat: „A hazaszeretete nem jelent egyet a hagyományok szeretetével. Ez csak frázishazafiatokat nevel, de nem munkás hazafiatokat. Itt nincs senki, ki ne sze-

retné hazáját, de azt ne kívánják, hogy az önök frázisaival szeressük a hazát.“ (Az előadó erre azt felelte, hogy ő „a Petőfi Sándorban megszólalt eleven hagyományt“ értette. Ezt a szocialisták elfogadták.) Mikor a szabad tanítás tárgyairól volt szó, egyik előadó „a nemzeti szolidaritás közérzésének“ előmozdításáról beszélt. A radikálisok két árnyalata részéről 2—2 nyilatkozat történt. A szociológusok feje kijelentette, hogy „a nemzetről, nemzeti haladásról való vélekedése ugyanaz, melyet Széchenyi István hirdetett, kit azért szintén hazaárulónak mondtak.“ A *Huszdik Század* szerkesztője pedig azt fejtette ki, hogy „nemzetköziség és hazafiság között nem oly rettenetes az ür, minőt a hazafiságot emlegetők feltűntetnek; példa erre Petőfi, ki tudott énekelni a szent világszabadságról s meghalni a hazáért“. A munkások egyike ezt mondta: „Mindig azt mondják, hogy hazátlanok vagyunk. Tagadjuk. Mi szeretjük a hazát, de nem a mostani állapotokat.“ A másik: „Azt mondják, kozmopoliták vagyunk. Igaz, de tévedés van a szó magyarzatában. A hivatalos tudós urak ezt a szót úgy fordítják: nemzetközi, de úgy értik: nemzetellenes. Pedig mi nemzetellenesek nem vagyunk.“

Másik sokat vitatott kifejezés az egységes nemzeti világfelfogás. Nagyon sokszor hangzott el s többek között egy munkás meg is kérte az egyik előadót, hogy ezt magyarázza meg. Ha egyebet nem, azt előidézi ez a kongresszus, hogy a pontos tartalom nélkül használt kifejezéseket mindenik oldalon majd kissé kritikusabban nézzük s jobban meg is gondoljuk. Érezni kellett, hogy csupán szólalomokkal boldogulni immár nem lehet. Érdekes volt, miként vitatta egy munkás, hogy az egységes felfogás nemcsak lehetetlen, de veszélyes is, mert „csak ellentétes felfogásokból pattan ki az a szikra, melyből a haladás fejlődik“. Természetes, hogy ebben neki tökéletes igazsága van; de az is bizonyos, hogy az egység — az illető előadó is így értette — nem azonosságot, hanem inkább egyességet, nem uniformitást, csak összetartást jelent. Ez pedig a fejlődés meggátolása s az egyéniség korlátozása nélkül is lehetséges; mutatja a pécsi gyűlés radikálisainak határozott egysége is, melyen belől sok vélemény küzdelmének voltunk tanúi. (Például a történelem tanítása kérdésében nagy ellentétet láttunk a vezér és a katonák között.) Ez tehát nem gátja az egységnek, sőt annál jobban erősíti az összetartás közös alapjait.

Bármeddig folytatnám az események okainak ezt az ismertetését, végül csak az lenne az eredmény, a mi nem csupán bennem alakult ki Pécsen teljes határozottsággal; egyik szónok meg is mondta: a struczpolitika a legveszedelmesebb politika. Ezen a kongresszuson megjelent egy olyan tábor, melynek a jövőnkért folyó harcban döntő szerepe lehet. Döntő, mert meggyőződéséből fakadó ereje van, mert tisztán látott, távoli; de hite szerint nem elérhetetlen cél felé halad; mert elveiért

küzd és alkudozásra nem látszik kedve. Főként pedig azért bizonyos hatása, mert törekvései elől azok sem tudnak teljesen elzárkózni, akik legjobban szeretnének. Nyilvánvaló, hogy minél kevésbé számolnak az arra hivatottak ezeknek a — mondjuk — új embereknek szellemi erejével, annál veszedelmesebb lesz számbeli erejük hatalma; minél magasabbról nézzük le őket, annál nagyobbat bukunk. Gondolkodóba kell esnie mindenkinek, a ki tisztán állítja maga elé a pécsi képet: összeül egy országos gyűlés a közművelődés érdekében; erről hiányzik az u. n. művelt középosztály, a föld birtokosai, az ország törvényhozói, egyetlen-egyet kivéve az összes felekezezek képviselői, hiányzik a fővárost és a Dunántúlt kivéve az ország túlnyomó nagy részének lakossága, ellenben a kongresszus szervezőin kívül jelen van néhány tanárféle ember mellett a már bemutatott két párt, még pedig mindkettő a politikában is szereplő párt és az egész tárgyalás magvát a szociáldemokrácia, a munkásság érdeke szolgáltatja. A művelődés kérdéseiben a magyar munkásság! Vannak, kik elszörnnyednek vagy fölényes mosolylyal gondolnak a pécsi kavardásra. De vannak olyanok is, kik szinte újongva tapsolnak ennek a jelenségnek, mert végre felébredt hát a művelődés vágya a népben! Művelt ember lelkében csak az örvendőkkal tarthat együtt, de művelődésünk történetét ismerve fojtó keserűség szállja meg, mert tudja ennek a magyarázatát; ismerve rémítően sok mulasztásunkat, látja, hogy ennek a mai állapotnak a fokozatos, természetes fejlődés elmaradása az oka. Széchenyi szelleme sokáig aludt!

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy ez a pécsi kongresszus új tényezőkre figyelmeztette azokat is, kik eddig ha körül néztek is, nem vették észre, mi folyik körülük. Abban a nyugodt hitben, hogy magok akarnak valamit, nem kérdezték, hogy mit akarnak mások, kielégíti-e az ő szándékok a szükségleteket. Észre kell vennünk, hogy a ki lépést nem tart, elmarad; a ki nem számol apró jelenségekkel, fejére nőni engedi azokat s akárhányszor úgy is jár, a hogyan Goethe Zauberslehrlingje: „Die ich rief, die Geister, werd' ich nun nicht los“. Ezzel a legyőzhetetlen szellemmel a szabad tanítás gyűlésén is azok vették fel a harczot, kik hazánkban ma egyedül küzdenek ellene, még pedig saját fegyvereivel, elveinek magokévá tételével: a katolicizmus buzgó hívei. Valóban, ez is eredmény s ez is tanulság. Ott állott előttünk egy katolikus püspök, hirdetve a haladást, fejlődést, a mozdulatlanság lehetetlen voltát, az örökös reformálás szükségét. Ez a hatalmas szervezet felismerte az új idők változott követelményeit, ez nem veti meg biztos helyzetéből az előtte forrongó áramlatokat, hanem azt hirdeti, hogy ő a maga útján ugyanazokat a lépéseket teszi, ugyanafelé a cél felé halad. Az egyéni erő előtt meghajolt az egész kongresszus; vörös és fehér szegfűsök, meg a színtelenek is mélységes csöndben hallgatták a székesfehérvári

püspök szabadelvű, meglepő beszédeit s a tapsolók nem mind szoktak keresztet vetni, sőt nem mindnyájan szoktak imádkozni sem. Egyik alkalommal ilyen kiáltás hallatszott a püspök beszéde után: „Ha mindnyájan így beszélnének!”

Bizony, mi volna akkor, ha 1500 évig a katolicizmus ebben a szellemben működött volna; ha a reformáció 400 év óta keletkezésének minden elvét valósította, rendeltetését nem a betűk, hanem a szellem szerint minden téren és minden nap betöltötte volna! A pécsi gyűlés azt mutatja, hogy az ébredés késő. Mikor azt fejtette ki a keresztényiség képviselője, hogy a szociológiának és szociálizmusnak etikaibbá, hívőbbé és nemzetibbé kell válnia, mikor tehát a katolikus egyház a nemzeti múlt, nemzeti eszme, nemzeti érdek harcosául jelentkezett, a szociológusok vezére ezzel szemben emelt hangon arra hivatkozott, hogy kozmopolitizmus és katolicizmus egyet jelent s hogy ha az egyház nekik a nemzetibbé válást tanácsolja, ezt a tanácsot ők visszaütásítják, mert nincs reá szükségök és — viszonozzák, mert ennek meg szükségét látják! Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a szociáldemokratákkal szemben csak ez az egyetlen rész áll talpon, nem tagadva a változás szükségét, hanem kezébe akarva ragadni a vezetést. Nagy dolog ez, végletek találkozása, melyben a középben levő összemorzsolódik.

Összegezve az egészet, nem jut eszembe úgy tüntetni fel a dolgot, hogy ez a gyűlés tudományos igazságként döntötte el egyik fél igazát s hogy a győzelmes tábor harczmodora, vélekedése a teljes kiforrottság és befejezettség bizonyosága volt. Korántsem. Nagyon látszik az ütközet elejének izgatottsága; taktikai és a részletekben elvi bizonytalanság, a maga erejére hagyott ember erősködése, a valamely igazságot tudatosan felismert ember beszélni vágyása, a nyomást érző túlzásba csapása. Ilyen például, hogy az osztályok ellen küzdve, szintén csak egy osztályt hangsúlyoznak, az elfogultság ellen beszélve, maguk elfogultak. Van tehát bőven, a miben változásnak kell történnie. De ki ítélné meg a forrás állapotát végleges alakulás gyanánt?

A mi pedig a tudomány dolgát illeti, a már mondottakhoz hozzá kell tennem, hogy ez után a gyűlés után fokozódott kötelesség áll mindazok előtt, kiknek az itt előrenyomult kérdésben más az álláspontjuk. Egyik szónok, éppen a Magyar Társadalomtudományi Egyesület elnöke, záróbeszédében azt mondta, hogy a szociálizmus előretörése az eddigi tudományos felfogások megvizsgálását tette szükségessé. Ez a szó most jut eszembe, mert kifejezi, a mit mondani akarok, hogy t. i. a más véleményűek kötelessége sem a merev elzárkózás, sem a rohamos átnyergelés, hanem a komoly megfontolás. Úgy tetszik, ma ez az első feladat, — ámbár igen jól érzem, hogy ilyes kényszerítésre alkalomnak lennie a tudományban nem szabad, mert annak vezetnie kell. Tudom

is, hogy az események indító hatása több téren felesleges. Így csupán a pécsi jelenségekről beszélve, ismételnem kell, hogy a tudomány útát mutató, vezető ereje egyszer-egyszer ott is megnyilatkozott s olyankor nyomában járt a bizalom is. Ezek a példák egészen megvilágították a mostani helyzetből kijuttató útát: az igazi haladás érdekében a tudomány erejét meg kell mutatni s iránta a bizalmat meg kell erősíteni. Minél kevésbé fér meg a tudomány fogalmával a pártoskodás és elfogultság, annál inkább meghallani való, ha azzal vádolják. Ne kezdjen védekezni, hanem álljon elő a maga fenségében. A pécsi gyűlés azt mutatta, hogy a most következő időkben minden a jelennel kapcsolódik s bonyodalmaiban a folyton haladó tudomány súlyos fegyvereire nagy feladat vár. Azért kell látnia mindenkinek a valóságot s megtennie a magáét. A kik a tudomány és nemzeti élet egybefüggését hangoztatják, azoknak most lehetetlen szótlánul maradniok. Az *élet* ugyancsak érthetően megnyilatkozott.

Erről az életről nem a jelen, hanem a jövő szempontjából azoknak kell főképen tudomást venniök, kik azt vallják, hogy a művelődés és a nevelés a jövőendő alapja s a jelen magyarázata az a körülmény, hogy *nekünk a hivatalosan kívül még sohasem volt igazi művelődési politikánk*. Ha lett volna, ma nem kellene az általános műveltséget teremtő szabad tanításon, égető bajok orvoslásán tanácskoznunk.

A pécsi kongresszus tanulságait a nevelésben, a magyar művelődési politikában érvényesíteni kell, különben semmivé válunk, mert a nyugodt fejlődés a most készülő rázkódás után sem lesz lehetséges.

Imre Sándor.

A szabadakarat problémája és a büntetőjog.

Második közlemény.

A büntetés és A büntetés és determinizmus viszonyának tárgyalásában arra kell figyelemmel lennünk, hogy ne keverjünk a büntetés fogalmába filozófiai elemeket, mivel a büntetés jogi cselekedet, csakis a jog szempontjából kell bírálat vagy vizsgálat alá venni. Mi tehát e helyen mellőzzük mindama meghatározásokat, melyeket filozófusok adtak s csupán a jogi szempontokat fogjuk szem előtt tartani.

Mi a büntetés? *Merkel* meghatározása szerint: „a büntetés valamely rossz, — Übel — mely által valaki, az általa elkövetett kötelesség ellen való cselekvényéért sújtatik”.¹ E meghatározással tartalmilag *Bindingé* is megegyezik, hogy „a büntetés mindig szándékos és érzékeny megkárosítása (Schädigung) a bűnösnek, kényszerítés arra, hogy a bűnös valamely rosszat eltűrjön”.² E meghatározások azonban annyiban nem kielégítőek, a mennyiben az ezekben használt rossz — Übel — kifejezés nem jogi fogalom. A büntetés — mondja *Lukács*³ — a jog szempontjából mindig joghátrány. Ez a kifejezés teljesen megfelelő. *Lukács* meghatározása szerint tehát a büntetés: „az a joghátrány, melyet az állam, a törvényben meghatározott, elkövetett és bebizonyított cselekmény miatt a büntetéssel szemben, a törvényben meghatározott hatóságok által és az ott megjelölt módon alkalmaz”.⁴ Különbösen általános szempontból *Merkel* meghatározása is elfogadható, mert hiszen már *Grotius* is úgy határozza meg a büntetést: „malum passionis, quod infligitur ob malum actionis”.⁵

Józan észszel tagadni sem lehet, hogy a bűnnek büntetése jogosult, erre már maga a természet ad példát, midőn bizonyos rossz és erkölcsellenes cselekmények eredményéül csak rosszat hoz létre. Ha a természet is büntet, mennyivel inkább kell büntetnie az embernek, ki saját jólétét törvényekkel védi. A társadalomnak nemcsak joga, hanem kötelessége is megbüntetni mindazokat a cselekedeteket, melyek fennállását vagy nyugalmát veszélyeztetik. Magasabb erkölcsi szempontból ugyanis — a mint *Oskar Kraus* megjegyzi⁶ — az államnak hivatása ugyanaz, mint az individuumé: a szellemi értékek lehető legnagyobb

¹ Id. mű, 175. l.

² Id. mű, 484. l.

³ Id. mű, 207. l.

⁴ U. o.

⁵ Idézte *Traeger* művében 218. l.

Lásd még *Petersen* id. m. 181. l.

⁶ *Zeitschrift* etc. XVII. k. 467. l.

summájának megvalósítása és a rossznak megsemmisítése. Minél nagyobb a szubjektív erkölcstelenség, annál nagyobb a veszedelem, a mely az államot s a társasági életet veszélyezteti. Hogy pedtg ez a szubjektív erkölcstelenség elég széles körre terjed ki, mutatják a morálstatisztika szomorú adatai, melyek megdöbbentő törvényszerűséget tárnak elénk. Az ember mindig hajlandóbb természeti ösztöneinek szavára hallgatni és azokat követni s nem törődik azzal, hogy vajjon ebből nem háramlik-e kár a közre. Szóval, ebben a tekintetben teljesen igazat adunk *Hobbes*-nek, hogy törvényekre és büntetésre szükség van, ha nem akarjuk, hogy kiüssön a bellum omnium contra omnes.

Büntetés nélkül a társadalmi rend teljes romlásnak indulna és a mint *Franck* mondja, a bűn és vétek mindenütt túrelmességre es pártfogásra találván, emelt fejjel járnának a világon.¹ Az egyesek szabadsága, a társasági rend s maga a moralitás is követelik, hogy a bűnös büntetéssel sújtassék. Hogy tehát a büntetésnek jogi alapja van, ma már senki sem vonja kétségbe, ha van is egy-két büntetőjogász, kinek véleménye szerint a büntetés az egyén jogainak sérelme. E felfogás értéke éppen csak annyi, mint a *Pikler Gyula* ama tanításának értéke, hogy az emberi cselekedetek végrehajtásának oka a nap sugarainak erejében keresendő.²

Ekként fogván fel a büntetés fogalmát, világos dolog, hogy az egyáltalában nem függ sem életnézletektől, sem filozófiai analízisektől avagy dedukcióktól. Míg bűn van, szükség van büntetésre is, mivel a büntetés reakció a bűnre. Van-e szabadakarat vagy nincs, evvel a büntetőbíró nem sokat törődik.

Nem kellene tehát kutatnunk, hogy vajjon determinista vagy pedig indeterminista állásponttól lehetséges-e a büntetés, de mivel az indeterminizmus hívei azt állítják, hogy büntetésről csak ott lehet szó, hol az akarat szabad, vizsgálunk kell, hogy vajjon helyes-e a szabadakarat híveinek ezen állítása.

Már az az egyetlen mindennap észlelhető tény, hogy állatokat is szoktunk megbüntetni, mutatja az indeterministák állításának helytelen voltát. Hiszen az állatot is csak akkor öljük meg, ha reánk határozottan ártalmas; előbb megkíséreljük büntetés által megjavítani. Ime, büntetünk, punitur ne peccetur, pedig az állatnak legjobb akarattal sem lehet szabad akaratot tulajdítani.

Birkmeyer a jogi ok fogalmáról szóló értekezésében azt a megjegyzést teszi, hogy ha a determinizmus álláspontjáról valamely bűnöst megbüntetünk, ez éppen olyan visszás dolog, mint hogyha egy sánta lovat korbácsütésekkel ösztönzünk mozgásra.³ A bűncselekményt elkövető embernél azonban ilyen sántaságról szó sem lehet. *Birkmeyer* és a hasonló gondolkozású büntetőjogászok félreértésének oka kétségen kívül abban keresendő, hogy nincsenek tisztában azzal, mit kell értenünk motívumon s éppen ezért e motívumoknak valamely misztikus erőt tulajdonítanak. Azt gondolják ugyanis, hogy a motívumoknak önmagukban van az erejük; már pedig, a mint már fennebb láttuk, a motívumok

¹ Id. mű, 3. l.

² *Finkey*, id. mű, 160. l.

³ *Gerichtssal*, 37. k. 331. s köv. sorok idézve *Petersennél*.

erejüket mindig a cselekvő alanytól nyerik. Ha a cselekvő egyén karaktere oly természetű, hogy pl. a pénzlopásra csábító motívumot elveti, e motívumnak ebben az esetben semmiféle ereje nincsen. Ha ellenben a pénzlopásra csábító motívum erősebb a cselekvő lelkében, mint a pénzlopást tiltó erkölcsi és jogi törvény, akkor e pénzlopásra csábító motívum ereje nagyonak mondandó. Azt az egyént, ki a pénzlopásra csábító motívumot elveti, felmentjük, akár szabad az akarata, akár nem, míg azt az egyént, ki e motívumot elfogadja, büntetéssel sújtjuk, akár szabad az akarata, akár nem. Itt tehát nem a motívumok erejéről, nem a motívumok keletkezéséről, nem is azoknak számáról van szó, hanem egyedül és kizárólag a cselekvő egyén karakteréről és lényegéről, melyet a cselekedet okának kell tekintenünk.

*

Ha mindenki elismeri is, hogy a büntetésnek jogi alapja van, a büntetés jogára nézve igen eltérők a vélemények. Lássuk e véleményekkel szemben mily álláspontot kell a determinizmusnak elfoglalnia.

Mindazok a teóriák, melyek a büntetés problémájával foglalkoznak, két nagy csoportra oszthatók: relatív és abszolút teóriákra.

A relatív teóriák szerint a büntetést annak hasznossága igazolja; a büntetés célja a javítás, a büntől való elrettentés.

Az abszolút teóriák szerint pedig a büntetés a bűnnek szükség-szerű következménye. A büntetés erkölcsileg szükségszerű. *Kant* szerint a büntetőjog egy kategorikus imperativus. A relatív teória szerint azért büntetünk, hogy ne peccetur, míg az abszolút teória álláspontján azért sújtjuk a büntettest büntetéssel, quia peccatum est.

A mi az abszolút teóriákat illeti, semmiképpen sem tudjuk belátni, hogy miért kelljen valamely rosszat megtorolni, a már elkövetett rosszat és főleg, hogy miért észszerű ez, a mint *Kant* állítja. E felfogás mellett lesüllyedünk ismét a zsidók visszafizetési álláspontjára, a mi éppen nem mutat nagy fejlődésre. A modern büntetőjog nem akar bosszút állani, hiszen már a keréketörés ideje elmúlt. A büntetés nem lehet öncél; senki sem kívánja alkalmazni, ha nem volna rá szükség.

A determinizmus tehát az abszolút teóriák felfogását nem osztja. A büntetés nem szükségszerű következménye az értelemnek, nem is öncél, hanem csak annyiban szükséges, a mennyiben azt a jogrend megkívánja. Ezt a felfogást bizonyítja az a tény is, hogy a büntetés napról-napra szelidebb lesz, mivel célja nem a bosszú vagy visszafizetés. Minél magasabbra fog fejlődni az egyesek erkölcsössége, annál kevesebb büntetésre lesz szükség, mivel annál biztosabb a jogrend épségben maradása. Tehát a büntetés determinista álláspontról tekintve, nem öncél, hanem eszköz; a büntetőjog hajlandó volna lemondani ez eszköz használásáról, ha a vallás, az erkölcs, a nevelés stb. képesek volnának odanevelni az emberiséget, hogy saját vágyainak kielégedését rendelje alá az állam és társadalom jólétének.

Erkölcsi érzések Az indeterminizmus hívei állításaiknak igazolására s a determinizmus. legfőbb érveknek tekintették az erkölcsi fogalmakat, azt állítják, hogy ezeknek kellő magyarázatát adni a determinizmus álláspontjáról lehetetlen. Az akarat szabadság egyik legújabb hirdetője, *Foucault*, nem habozik egyenesen azt állítani, hogy a morális fogalmak

igazsága sokkal inkább függ a szabadakarat igaz voltától, mint a szabadakarat igaz volta az erkölcsi fogalmak igaz voltától.¹

E helyen csak azokkal az erkölcsi fogalmakkal fogunk foglalkozni, melyek a büntetőjogban is szerepet játszanak vagy azzal valamelyes összefüggésben vagy viszonyban vannak. A determinizmusnak a felelősség, a szégyen és megbánás érzéseivel való viszonyát fogjuk itt feltüntetni.

A felelősség és a A szabadakarat védői fel szokták említeni a determinizmus, determinizmus ellen, hogy a felelősség érzete annak alapján ki nem magyarázható. Az a kérdés, hogy mit értünk felelősségen? Midőn felelősségről beszélünk, ezen azt szoktuk érteni, hogy az ember, midőn ő tőle indul ki a cselekvés, ezért a cselekedetért ő a felelős, azaz tettéért felelősséggel tartozik. A felelősség tehát szubjektíve nem egyéb, mint annak érzése, hogy cselekedeteimnek én vagyok az oka és nem más valaki.

Tehát a felelősségnek alapját az *én* identitása képezi. Én érzem, hogy vagyok; tudom, hogy *én* voltam az, a ki cselekedtem; tehát kétségtelen dolog, hogy e cselekedet oka is *én* vagyok. Tehát látnivaló dolog, hogy a felelősségérzet semminemű kapcsolatban sincsen a szabadakarat kérdésével, mert hiszen nekem mindegy, hogy szabad akaratlan cselekedtem-e vagy nem; a bűnt elkövettem és érzem, hogy azt én követtem el, hogy tehát azért én vagyok a felelős. Itt csak arról lehet szó, hogy ki tudja helyesebb értelmezését adni a felelősség fogalmának: az indeterminista-e vagy pedig a determinista?

Bármint álljon is a dolog, meg kell jegyeznünk, hogy a büntetőjogban a felelősség érzete nem jön számításba az *egyed* esetekben. Ha valakit büntetni akarunk, nem fogjuk tőle kérdeni, hogy vajjon érzi-e e cselekedetért való felelősségét? Igen gyakran megtörténik, mint azt a gyakorlat is mutatja, hogy sok olyan büntettest kell tettéért elítélni, a ki nem érzi magát felelősnek (a megátalkodott gonosztevő), míg azonban sok olyan tettest kell felmenteni, kiben a felelősség érzete feltétlenül megvan. Akár érzi a büntettest a bűnéért való felelősségét, akár nem, a büntetőjog őt ezért mégis felelőssé teszi, ha a beszámítást megakadályozó valamely körülmény nem kerül elő.

A szégyen érzése Abból a kétségtelen tényből, hogy jócselekedés a determinizmus, teink után bizonyos örömet érzünk, míg, ha rosszat cselekedtünk, lelkünkben a megbánás érzete kél fel, ebből a tényből az indeterminizmus azt a következményt vonja le, hogy akaratunk szabad. Mert az indeterministák szerint „vajjon lehetséges-e örömet éreznünk jócselekedeteink után és szégyent rossz cselekedeteink miatt, ha akaratunk nem volna szabad?” Szerintök, ha akaratunk nem szabad, akkor cselekedeteink sem jók, sem gonoszok, hanem szükségszerűek, már pedig szükségszerűen bekövetkezett cselekedetek felett nincs mit örvendenünk vagy szégyenkezünk.

Az a kérdés azonban, hogy vajjon öröm- és szégyenérzetünk alapja és kritériuma a szabadság, a függetlenség-e? Erre a feleletnek tagadónak kell lennie. A mint *Traeger* igen találóan jegyzi meg,² ha ez volna tényleg az eset, akkor testünknek és szellemünknek is bizonyos

¹ Id. mű, 502. l. stb.

² Id. mű, 153. l.

állapotjait függetleneknek kellene mondanunk, mert hiszen ezek felett is igen sokszor éreztünk örömet vagy szégyent. Ezt állítani azonban teljesen lehetetlen, mivel a tapasztalat ellenkezőt bizonyít.

A megbánás érzete Az indeterminizmus állítása szerint az ember másként is cselekedhetett volna, mint a hogy cselekedett. Ha annak a ténynek tudatára ébredt az, ki rossz cselekedetet követett el, felébred lelkében a megbánás érzete.

Az indeterminizmus szerint a megbánás érzetét a determinizmus nem képes megmagyarázni. Ez állítás helytelen volta azonnal kitűnik, mihielyt figyelembe vesszük, hogy ez az érzés mindenkiben föltámad, ha a cselekedet elkövetése után vissza helyezi magát azok közé a körülmények közé, melyek között cselekedete lefolyt és észreveszi, hogy — mostani ítélete szerint — másként is cselekedhetett volna. A megbánás érzete tehát felébred az illető lelkében akkor is, ha rosszat tett. Később belátja, hogy jobban is cselekedhetett volna; de felébred a megbánás érzete akkor is, ha a tett elkövetése után, ha bár az jó is, azt hiszi, hogy még jobban is cselekedhetett volna. Hogy azután vajjon szabad akarral cselekedett-e az illető vagy nem, az nem jön itt tekintetbe, éppen úgy, mint nem jön tekintetbe a felelősség is a szégyenérzetnél. Tehát a megbánás érzésének előállása nem dönt a szabad akarat javára, sőt — ha figyelmesebben tekintjük a dolgot — éppen a szabad akarat ellen szól.

A megbánás u. i., a mint *Liepmann* megjegyzi,¹ nem egyéb, mint a saját tettünk felett önmagunk által való ítélethozatal, tehát szubjektív ellenképe az objektív elítélésnek. Ez az érzése a megbánásnak pedig akkor szokott előállani, ha tettünk indítéka erős külső motívumok valának. Ha bizonyos igen erős bűnre indító motívum teljesen hatalmába keríti az öntudatot, ezt az egyedül értékes valamit, mely ezután értékel minden mást, akkor egyes érzések avagy ösztönök, melyek minket a bűntől távol tartani képesek, pillanatnyira elnyomatnak ugyan, de teljesen soha. És pedig annál nyomatékosabban emelik fel szavukat, minél nagyobb volt a büntett, mely által az a bizonyos motívum öntudatunkat hatalmába kerítette, kielégítetést nyert. Ekkor természetesen a bűnre indító motívum minden erejét elveszíti s ezután ama gátló érzések és ösztönök uralkodni fognak ismét a cselekvő öntudatában s mint megbánás fog jelentkezni az illető egyén lelkében ama tudat, hogy íme voltak olyan motívumok öntudatában, melyek képesek lettek volna őt elkövetett tettétől visszatartani.

Hogy már most ez a körülmény a determinizmus ellen szól, ezt állítani teljesen lehetetlen. Mert hiszen az, hogy az illető másként is cselekedhetett volna, ez a lehetőségi ítélet csak annyit mond, hogy a tett el is maradhatott volna, de mivel nem maradt el, az illető egyénnek beszámítandó. Tehát nem azért jogosult és megmagyarázható érzés a megbánás, mivel a megtörtént cselekedet minden okot nélkülözött, hanem mivel az elkövetett tett szükségszerűségét nem külső okokban és körülményekben, hanem az illető egyénnek, mint beszámítás alá eshető tettesnek, cselekedetében kell keresnünk. Ha ugyanis a tettet valamely külső körülménynek hatása folytán kellett szükségszerűen megtennünk, akkor egészen természetesen azt nem is bánhatjuk meg, mivel ama cse-

¹ Id. mű, 172. l.

lekedetnek nem mi voltunk az okai, azaz az én identitása ebben az esetben szertefoszlott, az illető egyén pusztá eszközzé lett. Míg ellenkező esetben, ha u. i. érzem és tudom, hogy azt a cselekedetet én követtem el és belátom, hogy helytelenül, akkor igenis megbánást érzek, mintegy sajnálom saját magamat.

Éként teljesen világos, hogy a megbánás érzése semmiesetre sem függ az indeterminizmustól. Sőt ellenkezőleg, éppen a determinizmus mellett szól, mert hiszen az illető, ki megbánást érez, éppen azon bánkodik, hogy ime voltak öntudatában olyan érzések és motívumok, melyek megakadályozhatták volna tettének elkövetésében és ő neki mégis azt a bűnéreindító motívumot *kellett* követnie, azaz, hogy nem cselekedhetett szabadon, hanem lényegének megfelelően.

A megbánásnak eme lélektanán kívül van még egy körülmény, mely a mellett dönt, hogy a megbánáshoz nem kívántatik meg az akarat szabadsága, s a mely körülményre *Traeger* tesz figyelmessé.¹ Darwin kimutatása szerint ugyanis a megbánás érzése nem csak az emberi lélek tulajdonsága, hanem előfordul az állatoknál is: már pedig még a legtulzább indeterminista sem merné azt állítani, hogy az állat is bír szabad akarral.

Az ítélet erkölcsi momentuma, a megbánás, a lelkiismeret és a determinizmus. A bűnről és a büntetésről való felfogás mai fejlettsége mellett, már minden civilizált állam büntetőtörvénykönyve a

a büntetés feltételeként a bűncselekményt tekinti. Az az ítélet, mely valakinek hűnösségét mondja ki, a mint az előzőkben láttuk, bizonyos szemrehányást tartalmaz a bűnössel szemben. Ez a körülmény az ítéletnek etikai színezetet ad, a mennyiben a szemrehányás, a tettek ez a helytelenítése egy *erkölcsi értékítélet* erejével bír. A bűncselekményt végrehajtó egyén tehát, midőn tettének normaellenes volta konstataáltatik, nem csak az államhatalomtól részesül büntetésben, mivel az általa felállított törvényt áthágta, hanem büntetésben részesül egyszersmind minden egyes egyén részéről is és e büntetés a már említett értékítéletben nyer kifejezést. E szemrehányás jogosult, mivel az elkövetett tett az illető egyén sajátos természetének bizonyos külső körülmények között véghezvitt produktuma, azaz, miként a szabadság fogalmának fejtegetésekor láttuk, a véghezvitt cselekmény oka, az illető egyén lényege volt: *az ítéletben nyilatkozott szemrehányás e szerint nem is a tettet, hanem a cselekvő egyén karakterét illeti.* Ha azonban így áll a dolog és e tett az azt végrehajtó alany szükségszerű cselekedete volt, úgy az indeterminizmus nem kifogásolhatja a determinizmus ama kijelentését, hogy e cselekedetet végrehajtó egyén méltó arra a szemrehányásra, melyet a felette kimondott ítélet tartalmaz. Így a determinizmus.

Az indeterminizmus a magyarázattól eltérőleg egészen más módon igyekszik megállapítani e szemrehányásnak jogosult voltát. Az indeterminizmus vitatói ugyanis azt állítják, hogy az a szemrehányás, a mely minden büntetésnél kimondott ítélet elmaradhatatlan alkotó része, e szemrehányás azért jogosult, mivel az illető egyén másként is *cselekedhetett volna.* És mivel nem cselekedett másként, mint a hogyan cselekedett, mivel nem cselekedett úgy, miként a norma megkívánja, megérdemli a büntetést és szemrehányást. Ilyen úton a szemrehányás jogos

¹ Id. mű, 157. l.

voltát nagyon gyengén lehet igazolni. A mint u. i. a megelőző szakaszban kimutatni iparkodtunk, a másként cselekedhetés érzete még nem jelenti azt, hogy az illető tényleg másként is cselekedhetett volna; ez csupán egy *lehetőségi* ítélet, melyet kimondhatunk akár szabad az akarat, akár nem. A szemrehányás jogosult minden olyan esetben, a melyben a véghezvitt cselekedet a felállított normával ellenkezik; alkotó része az minden morális értékítéletnek és mivel az értékítélet teljesen független az akaratszabadság kérdésétől, azért ez ítéletben foglalt szemrehányásra nézve is teljesen mindegy, hogy szabad-é az akarat vagy sem.

* * *

Daczára, hogy a *lelkiismeret* kérdése és vizsgálata az erkölcsstan vagy helyesebben az értékelmélet feladata, összefüggés szempontjából e helyen tárgyalhatjuk az indeterminizmus híveinek amaz ellenvetését is, hogy a lelkiismeret ténye a determinizmus álláspontjáról merőben érthetetlen és meg nem magyarázható.

Mindenekelőtt ama kérdéssel kell tisztába jönnünk, hogy mi is az a lelkiismeret? Problémánk szempontjából u. i. nem mindegy, hogy miként fogjuk fel és magyarázzuk a lelkiismeretet.

A lelkiismeret tényét a filozófusok nagy része az erkölcsstanra korlátozza s úgy beszél arról, mintha az csupán erkölcsstaní fogalom lenne. A lelkiismeret azonban, a mint *Böhm* Károly axiológiájában kimutatja, egy általános értékelméleti fogalom, a mely jelentkezik mindannyiszor, valahányszor vétünk a jó, a szép, vagy az igaz ellen, azaz „a lelkiismeret minden értékelést kísér“¹ Ha az én cselekedetem megegyezik az erkölcsi normával, a tetszés érzete jelentkezik lelkemben; ha ellenben cselekedetem ellentmond e normának, lelkemben a visszatetszés érzete lép fel, illetve a nemtetszés érzete: *ez érzet a lelkiismeret szava.*

Az a kérdés már most, hogy milyen természetű ez a lelkiismeret (conscientia, συνείδησις)? Vajjon velünk született-é vagy pedig fejlődés eredménye? vajjon egyforma-é mindnyájunkban vagy pedig az illető egyén erkölcsi minősége által van feltételezve?

Hosszú időn keresztül hitték és tanították a filozófusok, de különösen a teológusok, a kik azután hatottak a filozófusokra is, hogy a lelkiismeret valami földöntúli és természetfeletti dolog, mely egyformán hallatja szavát minden halandó szívében és lelkében. E felfogás szerint a lelkiismeret nem egyéb, mint Isten szava mibennünk. E tanítás merő ellentétben áll a tapasztalattal. A mi lelkiismeretünk éppen oly mértékben származik Istentől, mint a hogy tőle származik egész testünk: intelligenciánk, esztünk, érzéseink stb. A lelkiismeret e tekintetben semmit sem különbözik tehát a mi többi tehetségeinktől, egész természetünktől. A lelkiismeret által nem a transcendens világ nyilatkozik bennünk, tehát az nem természetfeletti, nem is született velünk és következésképpen nem mindnyájunknál egyenlő.

Az emberevő törzsek minden lelkiismereti furdalás nélkül ölik le fehér embertársaikat és ez a tény már magában véve ellene bizonyít ama feltevésnek, hogy a lelkiismeret velünk született tehetség. Nem. *A lelkiismeret hosszas fejlődés eredménye.* Tagadhatatlan, hogy mindnyá-

¹ *Az ember és Világa* III. k. 339. ol.

junk lelkében meg van a tehetség arra, hogy ez a lelkiismeret minél finomabbá fejlődjék, azonban nem mindenkinél fejlődik ki teljesen; némely embernek lelkében éppen sehogy sem. Annak, kinek erkölcsi-sége a fejlődés magas fokán áll, bizonyára mást fog mondani a lelkiismeret szava, mint annak, a ki kora gyermekségtől kezdve azt ette meg, a mit ellopott. Minél magasabb fokára jutott valaki az intelligenciának, annál érzékenyebb a lelkiismerete és minél alacsonyabb fokú intelligenciával bír valaki, annál kevésbé érzékeny a lelkiismerete. Paulsen a Darwin fejlődési teóriájára támaszkodva, magyarázza meg a lelkiismeret keletkezését s lényegét.¹ Darwin szerint ama belső kényszerűség érzete, hogy természeti ösztöneink rovására fejlődés útján szerzett akaratí meghatározottságainkat kövessük, ez a kötelességérzet legprimitívebb alakja; a szegénynek érzete, hogy esetleg mégis természeti ösztöneinket követtük, ez a lelkiismeret legprimitívebb formája.

Mindezt összevéve abban állapotodhatunk meg, hogy a lelkiismeret minden értékelésünket követi s így a szerint módosul, mint a milyen az egyes emberek értékelése. Minél magasabb a mi értékelésünk, annál finomabb lelkiismeretünk. Így tehát a lelkiismeret transcendens magyarázatát elvetve, a lelkiismeretet fejlődés útján létrejöttnek állítjuk.

Ha eként áll a dolog — és e mellett a tapasztalat bizonyít — akkor nemcsak az indeterminizmus tudja magyarázatát adni a lelkiismeretnek, hanem a determinizmus is, a melynek állítása szerint a lelkiismeret egy lélektani tény, és hosszas fejlődés eredménye, mely a körülmények szerint különböző. Sőt a determinizmus világosabb és teljesebb magyarázatát adja e ténynek, mint az indeterminizmus, mely egyszerűen megelégszik annak konstatálásával, hogy a lelkiismeret velünk születik s egyformán hallatja szavát mindenkin.

Bármiként állana is a dolog, lenne igaza a determinizmusnak vagy indeterminizmusnak, a büntetőjognak semmi köze sincs a lelkiismerethez. A mint *Merkel* mondja,² a jog álláspontja nem azonos a gyóntatószék, avagy az egyéni lelkiismeret szavával. Az egyesek lelkiüdvösségéről való gondoskodást átengedi a mai jog más hatalmaknak. A büntetőjog szempontjából tekintve a cselekedeteket, nem az a kérdés, hogy minő értékkel bírnak tetteink önmagunk előtt, hanem az, hogy miként kell azokat értékelnünk az általános érdek szempontjából.

A bűncselekmény A büntudat tényét talán ha meg is tudja magyarázni a determinizmus,³ rázni a determinizmus — vetik ellen a szabad akarat védelmezői — azt már semmiképpen sem tudják magyarázni a deterministák, hogy miként tulajdoníthatjuk valakinek valamely bűncselekmény elkövetését, ha minden szükségszerűen történik; determinizmus álláspontjáról a bűn és büntetés üres fogalmak.

A bűncselekmény fogalmának vizsgálásánál nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy mint minden fogalom, úgy ez is, sokféle és nagy

¹ *System der Ethik*, 2. kiadása (Berlin, 1891.) 298. s köv. lapokon.

² *Strafrecht*, 22. ol.

³ *Traeger* id. mű, 201 s köv. *Liepmann* id. mű, 163 s köv. Ad. *Franck*, *Philosophie du droit pénale*. Paris. 1889. Alcan. 93 köv. *Lukács* Adolf id. m. 70. s köv. *G. Tarde*: *La philosophie pénal* 295 s köv. *Finke* Ferencz: id. m. 30 s köv. §§. von *Liszt*: id. m. 23 s köv. §§.

változáson ment át idők folyamán. A görögöknél, mint azt a nagy görög tragédiák mutatják, a bűn és bűncselekmény teljesen külsőlegesen fogatott fel és csak igen lassú fejlődés által lett mind bensőbbé.

Garraud a büntetőjog általános történelmében három típusos korszakot különböztet meg: ¹ *Először a barbár korszakot*, melyben a bűncselekmények feloszlottak az egész közösséget réntő bűncselekményekre, a melyek kegyetlen testi büntetések által toroltattak meg és a magán embert érintő bűncselekményekre, a melyek vagy az áldozat vagy annak családja által toroltattak meg. *Második korszak* az ú. n. *teokratikus* korszak, mely alatt a bűncselekmények úgy fogattak fel, mint a vallásos intézmények ellen elkövetett merényletek és végül 3.) az ú. n. *politikai* korszak — *la période politique* — melyben a bűncselekmény úgy tekintetik, mint a szociális rendnek megsértése, a büntetés pedig mint e sértés megelőzésének és megpreparálásának eszköze. A primitív társadalomban a társasági rend megővésének és fentartásának eszköze a magán bosszú volt, a mely mint általános emberi instinctus, nem tett különbséget a bűncselekmények különböző fokai közt. A primitív társadalomban élő ember minden, magán vagy családján esett sérelmet a rendelkezésére álló eszközök segítségével torolt meg s a szociális hatalom legfennebb ez ösztön szabályozására törekedett. A mint rendre-rendre fejlődött a társadalom, úgy módosult azután a büntetendő cselekmény fogalma, míg végül annak megállapítását az állam feladata közé sorolta s a büntetés jogát magának tartotta fenn.

Ma már csak ott beszélünk bűncselekményekről, hol a cselekmény elkövetése gonosz szándékú vagy könnyelmű érzületre vall. Csak ott beszélünk bűncselekményről, hol olyan cselekedet követetett el, melyről előre látható volt, hogy jogsértő leend. Lukács Adolf meghatározása szerint: „a jogellenes cselekmény azt jelenti, hogy a delictum valamely jogszabályba ütközik”.² Frank meghatározása szerint is: „a bűncselekmény a büntető törvény megsértése, más szókkal, olyan cselekedet, melyet a törvény nemcsak tilt, de melynek elkövetése büntetéssel jár”.³ Tehát bünt követni el, nem tesz egyebet, mint oka lenni egy erkölcs-telen vagy jogellenes cselekedetnek és így teljesen mindegy a bűncselekmény fogalmának megállapításánál, hogy az akarat szabad-e vagy sem.

Legfennebb az a kérdés merülhet fel, hogy vajjon az indeterminizmus tudja-e jobb magyarázatát adni e fogalomnak vagy a determinizmus. Az indeterministák azt szokták állítani, „hogy a bűncselekmény vétkes cselekmény és feltételezi a jogsértő alany szabadságát”. Így pl. Köstlin.⁴ Hogy ezzel a tétellel semmiképpen sem adhatjuk kellő magyarázatát a bűn fogalmának jogi értelemben, egyszerre világos lesz, ha meggondoljuk, hogy bünt követni el a büntetőjog, sőt az erkölcsstan szempontjából is annyit tesz, mint saját lényegemből kifolyólag kötelesség és jogellenes cselekedetet hajtani végre. Tehát a cselekedet oka az *én*. Nos, ha így áll a dolog, lehetetlen azt állítanunk, hogy csak ott lehet szó bűnről, hol az egyén szabad; lehetetlen azt állítani, mert hiszen az egyén jelleme, karaktere meghatározza egyszersmind a cse-

¹ Id. mű, 150. s köv. l.

² Id. mű, 70. l.

³ Id. mű, 93 l.

⁴ Traeger id. mű, idézve 211. lapon.

lekmény jellegét is. Mihelyt előáll az a körülmény, hogy ő másként is cselekedhetett volna, elesik a bűnösség fogalma is, mert hiszen ebben az esetben az illető egyén *véletlenül* határozta el magát éppen erre a tette.¹ Ha továbbá tényleg szabad az akaratunk, miként az indeterministák állítják, akkor valamely bűncselekmény beszámításánál soha sem szabad tekintetbe venni a kísértés nagyságát s a körülmények erejét, de nem is szükséges, mert hiszen az a bizonyos substantialis akarat ezekre a körülményekre való tekintet nélkül határozza el magát — szabadon! Ez az akarat végső eredményében soha sem számítható be, mivel úgy cselekszik, a hogy neki tetszik, nyilvánulásai mindig esetlegesek.

Az indeterminizmus híveinek egy másik ellenvetése a következő: ha az ember akarata nem szabad, hanem az ember lényege az örökölt hajlamokból és a körülmények hatása folytán alakul ki, akkor az ember lényegének azok a hajlamok és körülmények az okai, ezeknek azonban ismét más valamely dolog az oka, ezeknek ismét más és így megy ez egészen a végtelenségig; ha ez áll, akkor, vetik fel a kérdést az indeterminizmus hívei, hol található azt a pontot, azt az okot, melyet végsőnek nevezhetünk? Erre az ellenvetésre azt felelhetjük, hogy a büntetőjognak semmi szüksége sincs arra, hogy az okokat mind felkutassa, hanem a legelső okot veszi fel végső oknak. Ha hirtelen nagy vízáradás támad, azt mondják, hogy annak oka valamely folyónak kiöntése s nem megyünk az okok egész sorozatán: atéli havazáson, a nagy párolgáson stb. S végig, hanem a közvetlen oknál megállapodunk. Úgy a büntető jogban is.²

Végeredményül e szerint kimondhatjuk, hogy a bűnösség és bűncselekmény fogalma a determinizmus álláspontjáról is minden nehézség nélkül megállapítható.

Ezekben igyekeztünk a szabad akarat problémája és a büntetőjog között való viszonyt megállapítani. Igyekeztünk kimutatni, hogy a büntetőjog egyes fogalmai teljes mértékben igazolhatók a determinizmus álláspontjáról. A büntetőjog, mely gyakorlati célokra áll szolgálatában, merőben független a szabad akarat problémájától. A büntetés jogosult minden olyan emberrel szemben, a ki törvénybe ütköző cselekedetet hajtott végre s a kinek cselekedete személyiségének gyümölcse.

Dr. ifj. Bartók György.

¹ Traeger id. mű, 212 s köv. l.

² Bővebben dr. Öreg J. id. m. 86—146 l.

A nemesi vármegye csirái.*

Az 1222-iki és 1231-iki aranybullák keletkezésének története tárgyunktól messze vinne, csak hivatkozunk arra a tényre, hogy ezekben csaknem kizárólag a nemesi kiváltságok vannak megállapítva. Legfontosabb ezek közül kétségtelenül a legelső, mely szerint bármely királyi szolga bejelentheti panaszát az évenként Székesfehérvárt tartott gyűlésen. De egyébként is nagy kiváltságokat nyer itt a nemesség: egyéni szabadságát biztosítja, hogy ítélet előtt el nem fogható, halálos ítéletet még a nádor sem mondhat reá a király beleegyezése nélkül; vagyonát a legtöbb tehertől mentesíti, sem collectát, sem szabad denárt tőle nem szednek, nemeshez csak mint hívott vendég szállhat a király; ha elesik háborúban s volt valami tisztsége, ezt fia vagy testvére öröklí. Ezen kívül az összes méltóságokat lefoglalják a nemességnek: sem idegen országbeli, sem izmaelita stb. hivatalt nem kaphat. Hogy a nemesi kiváltságok ilyen megállapítását nem tudta megakadályozni sem a király, sem a hatalmasok, az a nemesség nagy erejéről tesz bizonyosságot s mintegy előre jelzi az 5-ik pont (e szerint az ispán csak a pénz és tized ügyében ítélni nemes ember fölött), hogy lejárt az az idő, midőn az egész országot, szabadokat és nem szabadokat királytól kinevezett hivatalnokok kormányozhatták, annál is inkább, mert a garázdálkodók megfélemezésére már nem volt elég erős a királyi vármegye s mert az ispánok néha hűtlen sáfárok, a miért el is rendeli a törvény, hogy az ispánok elégedjenek meg a saját jogaikkal s a mi a királyé, azt adják meg a királynak.

A visszaélések nagyon sújtották a népet, de a legtöbb veszteni valója éppen a nemességnek volt, annak a nemességnek, mely nagy számánál, vagyonánál s tekintélyénél fogva vezető szerepre volt hivatva. S e nemesség kész volt a királyi vármegye örökébe lépni. 1232-ben „a Zalán innen és túl lakó összes királyi szolgák“ kérték a királyt, hogy

* Szerzőnek a *Nemesi vármegye megalakulása* című s a budapesti Tudomány Egyetemről a Schwartner-díjjal jutalmazott pályaművének második fejezete.

adjon nekik bíraskodásra jogot, mivel „ami részeinken sok baj történt és sokan jogtalanul elnyomattak a hatalmasok által s jussukat, elérni nem tudták a bíraktól való távolság miatt”.¹ A Zala melléki királyi szolgáltnak e levele ítéletlevél, ennek alapján Marczali azt írja, hogy már megvolt a megyei önkormányzat;² Pauler pedig azt, hogy „ehhez hasonló esetekből fejlődött az állandó gyakorlat”.³ Ebből a korból nem ismerünk több adatot, mely a nemesség ily önálló fellépését gyakorinak mutatná s ebben az egyetlen fönmaradt esetben igen jellemzőnek tartjuk azt, hogy ez ideiglenes birói testületnek tekintélye alig van, inkább békéltető szerepe lehetett, az önbizalom hiányára vall, hogy megesketi a feleket a kimondandó ítélet megtartására (suo juramento se observare perobligasset), de szintén nagyon jellemző, hogy „az említett bán (az elítélt) semmiben sem tartotta szem előtt a mi ítéletünket”.

Ha voltak ehhez hasonló esetek, valószínűleg szintén sikertelen kísérletekül bizonyultak; a nemesség eredményes föllépéséhez nem volt elég a közös kiváltságok összetartó ereje, szükséges volt általánosan elismert tekintélytől eredő egységes vezetés. Az egységes vezetést IV. Béla föllépésének köszönhetette a nemesség. Az ő célja a királyi hatalom helyreállítása volt, de világos, hogy a fölösleges adományok visszavétele s ez által a túlhatalmas urak gyöngítése, valamint a rablók megfékezése éppen annyira érdeke neki, mint a belső békére vágyó nemességnek. S tényleg már ifjabb király korában erre a célra szövetkezik a nemességgel. A várföldek visszaszerzése végett előkelő urakat küld ki, a kik köré csoportosúlnak a vármegyebeli nemesek.⁴ Egy ilyen bizottságnak tagjai a következők: „Bertalan veszprémi püspök, László somogyi ispán, Izsép mester, László ispán, Mihály ispán, Márton, Jakab, János, Henrik, Bot, Lukács és más társaik, földek birái (inquisitores) Somogyban”⁵, hasonló bizottságok vannak ugyancsak 1236-ban Zala,⁶ Pozsony,⁷ Bars⁸ vármegyékben.

Ezek az urak eleinte csak mintegy birói széket alkotva ítélték, csak az elfoglalt várföldek ügyében s csak ideiglenesen működtek. Ebben a részben nagy hatással volt a vármegye fejlődésére a tatárjárás. A rettenetes pusztítás után minden élőnek emlékezetére szükség volt, hogy helyre lehessen állítani a régi viszonyokat. Ez az oka annak, hogy „a

¹ Az egész oklevél, Fejér C. D. III. 2. 315—318. I. u. a. Wenzel Árpádkori Új Okmánytár XI. 249—251.

² A magyar nemzet történelme Millenn. kiadás, II. k. 453. l.

³ Századok, 1882. 206. l.

⁴ Wenzel: I. 208. Vas, Sopron és Mosonvmben, 1224. Hazai okmt. VIII. 18.

⁵ Wenzel, VII. 22. l.

⁶ U. o. 24. l.

⁷ U. o. 25. l.

⁸ U. o. 26. l. Fejér C. D. IV. 1. 64. Bihar, 1236.

tatárok elvonulása után minden vármegyébe többféle bírót küldtünk az illetéktelenül elfoglalt várjogok visszaszerzésére.¹ S ezek a bírák már nem csak a pörlekedő felek és tanuk jelenlétében ítélnek, hanem „összehivatván mindazokat, a kik meghivandók voltak“,² „gyűlésnek gyülekezetében“³, a hol megjelennek a megyebeli „összes nemesek, várjobbágyok, egyházak jobbágjai és mások“.⁴

Most már nemcsak az elfoglalt várföldek ügyeiben határoznak, hanem tolvajok stb. fölött,⁵ a nemesektől elvett birtokok ügyében,⁶ általában mindazon ügyekben, melyek az egész vármegyére vonatkoznak, legalább erre mutat a székesfehérvári egyház népeinek kiváltságlevele mely szerint a nagyobb és kisebb ügyekben az egyház ítél fölöttük, de „mindazon ügyekben, melyek az egész megyét (provinciam) illetik, a király vagy kiküldöttje ítéljen fölöttük a többi megyebeliekkel (comprovincialibus) együtt“.⁷

E gyűléseken a királytól kiküldött bíró ítél, vádlók és tanúk az összes jelenlevők, a kik fölkiáltással nyilatkoznak.⁸ Itt a döntő szó a nemeseké: nemcsak függetlenségük és tekintélyük ad nekik befolyást, hanem azért is előnyben vannak a várjobbágyok fölött (pedig az urakat kivéve, csak ezek versenyezhetek velük az elsőségért), mert mindenik nemes szavára tiszteletből vagy félelemből számos jobbágya esküszik. De ha egy osztály kezében van is a vezetés, azért a rendetlenség nagy lehet egy ilyen gyűlésen s vitás esetekben a tanukihallgatás nehéz lehetett. Ezért szükséges néhány tekintélyes férfiút kiválasztani, kik néha pótolhatják az egész tömeg ordítózását. Ilyen embert nem ismerhet a király minden vármegyéből eleget, kinevezésüket nem bízhatja kiküldöttjeire egyfelől a visszaélések elkerülése végett, másfelől mivel nem bizonyos, hogy az illető kiküldött eléggé ismeri az illető vármegyét. Így történt, hogy e bírótársak választása a közgyűlésen jelenlevőkre hárult, bár része lehet ebben annak is, hogy IV. Béla szívesen fölkarolta a nagy tömegeket az urak ellensúlyozására. De mivel e bírótársak gyakran királyi birtokokról is vallanak, elrendelte a király, hogy ezeket neki is bemutassák megerősítés végett. Ez intézkedés szellemében rendelkezik az 1297: V. tcz., hogy a király népei által elfoglalt nemesi földek ügyében két olyan báró határozzon, a kikben a király is, a nemesek is megbíznak,⁹ s mi így értjük Lőrincz

¹ Ezt írja IV. Béla 1257-ben; Wenzel, XI. 437.

² Wenzel, VIII. 208. Zala vm. 1268.

³ „In congregationis collegio“ Fejér, V. 2. 137. Zala vm. 1273.

⁴ Fejér, V. 2. 137.

⁵ Fejér, V. 2. 137.

⁶ Wenzel, VIII. 208. Zala vm. 1268.

⁷ Endlicher, 485, l. 1254.

⁸ Fejér, V. 2. 137. Zala vm. gyűlésén.

⁹ Endlicher, 513. l.

nádor levelének következő részét: „a király (IV. Béla) . . . öt embert azon vármegye (Somogy) nemesei közül, a kiket azon vármegyebebeli nemesek választottak Jánost stb. (öt név) társainkul küldött ki.“¹ Máskor úgy látszik, hogy a király maga nevezte ki e társakat pl. Pál Veszprémi püspök ugyancsak Somogyban a királytól adott („a rege mihi adjunctis“) társakkal együtt ad ki levelet;² de rendszeren vannak társai a bírónak.³ Bármit is mondanak a formulák, valószínűnek kell tartanunk, hogy a bírótársak, (a mint hisszük, ezek a későbbi szolgabírák előzői) választásában a főszerep a közönségé. E vármegyei közönség nemcsak a nemesekből áll, a mint már említettük is, hanem várjobbágyokból és másokból is, s a nem nemesek szereplése annyira feltűnő, hogy Tagányi véleménye szerint (a melyet a mi adataink is támogatnak) néhol a nem nemesek is résztvesznek e szolgabírák választásában,⁴ Botka pedig arra is gondolt, hogy IV. Béla a jogegyenlőséget akarta megteremteni.⁵ De az bizonyos, hogy a vezető szerep a nemeseké maradt, hiszen a népnek jó része tőlük függött. Ezekről nem képzelhető, hogy mást vagy épen ellenkezőt merjenek akarni, mint uraik. Ha ez meg történt is egy-két esetben, a rá következő bosszú az úr részéről (kinek a szolgasorsú nép meghatározatlan mennyiségű adót fizetett, s a ki e fölött bírói jogot gyakorolt), keservesen figyelmeztethette a vakmerőt arra, hogy nagy kárára válik mindenkinek, ha megfelelő szabadság nélkül követi meggyőződését.

Nemcsak tekintélye, hanem egyre növekvő száma is mind több súlyt adott a nemességnek. Gyarapította számukat az elég gyakori nemesítés,⁶ leglényegesebb gyarapodás azonban a várjobbágyok beolvasása volt. Erről azonban megközelítő számadatot sem mondhatunk. Nem tudjuk, hogy mekkora lehetett a számuk a XIII. század vége felé. Pauler a XII. század II. felében 25—30,000-re teszi számukat,⁷ de természetesen ez bizonytalan szám. Ezután jön Imre és Endre nagy adományainak kora, jön a tatárjárás, szóval még bizonytalanabb lesz a szám s a homályosságot csak fokozza, hogy nagyjából sem tudhatjuk hogy ezeknek hány százaléka jutott nemesi sorsra. Ha jellemző valamely történelmi kérdés bizonytalanságára, hogy kiváló tudósok homlok-egyenest ellenkező véleményen vannak felőle, akkor e kérdés bizony-

¹ Wenzel, III. 184. Somogy vm. 1268.

² Hazai Okmánytár VII. k. 114. I. é. n. 1268 körül.

³ Wenzel, VIII. 208. stb.

⁴ Megyei önkorm. stb. 13. I.

⁵ Századok, 1872. 146. I. A vármegye ősi szervezete.

⁶ Fejér, III/1. 197.; III/2. 482.; IV/1. 333.; IV/2. 170., 409.; IV/3. 432.; 547.; VII/1. 343.; VII/5. 343. Ezek csak IV. Béla nemesítései, István sokkal bőkezűbb volt e tekintetben.

⁷ Id. mű, I. 328. I.

talanságára klasszikus példát tudunk fölhozni. Pauler Gyula t. i. főművének ugyanazon kötetében ellentétesen nyilatkozik e kérdésről. Egy helyt ezt mondja: „már közeledett az az időpont, bár teljesen csak a jövő században kövekezett be, hogy Szt. István comitatusa a nemes közönség megyéjévé legyen s a várjobbágyok teljesen a nemességhez simuljanak, betéje olvadjanak, hisz már most is az volt a felfogás róluk, hogy szegény nemesek“ stb.¹ Lejebb így ír: „Közel volt a kor, ámbár teljesen csak a XIV. század folyamán állott be, hogy a király speciális hűbéres és szolgáló népe, a szent király tulajdonképeni alkotása elenyészszék és vagy a nemesség közé emelkedjék, vagy ha nem is válik, mint legtöbb esetben, a nemesek alattvalójává, ez alattvalókkal teljesen hasonló sorsra jusson.“²

Biztossággal eldönteni ezt a kérdést nem tudjuk, kevesebbel kell beérnünk.

Tudjuk, hogy a várjobbágyok földje nem volt oly szabad tulajdon, mint a nemeseké s ők maguk az ispánnak sokkal inkább alája voltak vetve, mint a nemesek. A XIII. században azonban jogi helyzetük olyanformán kezd fejlődni, mint a nemességé fejlődhetett a XIII. században. Jogokat gyakorolnak, melyek nem magyarázhatók a katonai fegyelemből s melyek nagyobb kiváltságok szerzésére szolgálhatnak alapúl. Így nem tudunk arról, hogy ellenőrei lettek volna az ispánnak régebben s 1240-ben Györmegyében, a Györhöz tartozó falvak kiváltságlevelében ezt rendeli IV. Béla: „az ispán ne ítéljen fölöttük, csak a várjobbágyok jelenlétében“,³ fontos az is, hogy ha „öröklött birtokukat el akarják adni, vagy ajándékozni, pl. egyháznak, erre a király beleegyezését kérik.“⁴ Az természetesnek tűnik föl, hogy erre az engedelmet nem az ispántól kérik, a ki csak tisztartó a király földjén, de ez egy ügyben a várjobbágy egyenesen a királytól függ, a mi azelőtt nem volt így, mert még Szt. István törvénye értelmében a várföldek elidegenítése tilos volt. De még olyan esetek is előfordulnak, midőn nincs szó a király engedméről az eladást bizonyító levélben.⁵ Már most gondoljuk meg, micsoda különbség lehet nemes és várjobbágy között III. Endre idejében s előtte és utána egy darab ideig. Birtoka felől mindkettő jogosan, vagy jogtalanul maga rendelkezik. Mindkettő fölött a vármegyei törvényszék ítél; a várjobbágynak is

¹ Pauler, id. mű, II. 381. l.

² U. o. 612. l.

³ Hazai Okmtár III. k. 6. l.

⁴ Fejér, III./2. 225. (1231); IV./3. 396. (1267), Hazai Okmtár VI. 295/6. (1283) stb.

⁵ Fejér, IV./1. 75. (1237); Wenzel VII. 97. (1239) Hazai Okmtár VII. 178. (1282) Wenzel XII. 488/9. (1290) Hazai Okmtár 396/7. (1292) stb.

katonai a főkötelezettsége, de mivel támadó háború nincs, nem tűnik szembe a nemesek és várjobbágyok kötelessége közti különbség, hogy t. i. a várjobbágnak külföldi hadjáratban is részt kell vennie s így a nemes és várjobbágy közt levő különbség könnyen feledésbe mehetett. Ebből azt gondolhatnók, hogy az összes várjobbágyok a nemességbe olvadtak, de ennek ellentmond IV. Bélának egy adománylevele,¹ melyben ő Locsmánd megyét Lánzsér várával együtt Lőrincz mesternek adja. Ebből először is megállapíthatjuk, hogy IV. Béla a várjobbágyok földjeit tulajdonának tekintette, mert az adományozás így szól: (neki adjuk) Locsmán megyét a várjobbágyok közé újabban vetteknek minden telkével, vagyonával,² birtokával és földjével... kivéve a nemesek örökölt vásárolt és adomány birtokait s a nemes várjobbágyoknak e vármegye területén levő földjeinek sérelme nélkül (salvis stb.) és kivéve (excepta terra, mint fentebb is exceptis terris nobilium hereditariis stb.) Besze fia István örökölt földjét és adománybirtokait stb.“ Ebből világos, hogy az új várjobbágyok földje a királyé, mert ez eladományozza minden fönn tartás nélkül, de a többi várjobbágyok földje sem annyira szabad, mint azt Pauler írja,³ mert a mint láttuk, a király különbséget tesz a nemesek földjei (exceptis terris nobilium azaz „kivéve stb.“) és a várjobbágyokéi (salvis terris, a minék a „sérelem nélkül“ helyett még jobban megfelelne: „épen hagyva“, azaz tőlük el nem véve, ha csak nem követnek el valamit az új földesúr ellen) között. Világosabbá teszi a várjobbágyok helyzetét ez a rész: „akarjuk és elhatározzuk hogy a várjobbágyok... ugyanazon szabadsággal és szolgálmánnyal szolgáljanak Lőrincz mesternek, a melyekkel nekünk és ispánunknak szolgálni tartoztak“. ⁴ S ha valaki közülük nem akarja teljesíteni a szokott kötelességet, akkor „földjeit Lőrincz mesternek, mint földesúrnak hagyva, szabadon mehessen máshova“.

Ez adomány levélből a várjobbágnak nemcsak azon korbéli állapotát ismerjük meg, hanem megjelölhetjük az utat is, melyet további fejlődésében követni fog: szabadok maradnak azok, a kik földjeiket, Lőrinczre hagyva elmennek s ezek a nemesség sorában juthatnak, de jobbágyokká lesznek a helyben maradók, a kik egy ideig tán élvezik még örökölt kiváltságaikat, de előbb-utóbb rajtuk is annyit követel a földesúr, mint többi népein: itt a földesúr erőszakossága, ott szegénysége miatt egyre több terhet rak a szolgáló népekre, melyek lassanként mind a földművelésre kényszerítődnek, mivel az ipari foglalkozást feleslegessé tette a városi polgárság terjedése: egybeolvad a szolgáló nép sokfélesége, mely az

¹ Wenzel, VIII. k. 49/50. 50—54. l.

² A szövegben pertinentibus van, pertinentiis helyett. U. o. 51. l.

³ Id. mű, I. 295. l.

⁴ Wenzel, VIII. 49—50. l.

Árpádok korára olyan jellemzős a várjobbágyok sülyedő részével alkotja a jobbágyok osztályát, de csak a XIV. században, a mint hogy a nemesi rangba jutó várjobbágyok emelkedése is csak kezdődik az Árpádok korában: ezt bizonyítja az is, hogy közülök valókat nemesítenek.¹

A mint a szabad frank zavaros időben valamely nagy úrnál keres védelmet, úgy a magyar nemes, várjobbágy és szolgáló nép a vármegyénél. Hiszen az világos, hogy a mint feladata a vármegyei gyűlésnek s az ott választottaknak a népből hangzó panaszok ügyében való tanuskodás, úgy kötelessége, hogy a kiküldött bíró helytelen ítéletei ellen tiltakozzék s általában a választott bírótársak (talán már mondhatnók: szolgabírák) vannak első sorban hivatva a vármegye összes lakói szabadságának és jogának védelmére. Ilyen szerepre voltak rendelve a frank comitatusokban a scabinok.² Ezeknek törvénybe iktatott joguk volt ahhoz, hogy a comes ítéleteit ellenőrizzék, szóval olyan jogkörrel kezdik működésüket, a milyent a magyar bírótársak csak 1291-ben kaptak, mégsem tudták megakadályozni a comitatusoknak hűbértartókká való átalakulását. Ennek oka a frank kismanesség gyöngeségén kívül a scabinok függő helyzete; őket t. i. a comes nevezi ki, természetesen saját hívei közül: lekötöztetettjei lesznek ellenőreivé; miután a comitatus népének ebbe nincs beleszólása, ezeket is csak addig választja, a míg a király elég erős arra, hogy őt a törvények megtartására kényszerítse. Mihelyt a király gyöngé, a comes nem tőrődik e rendelettel s így minden ellenállás megszűnik vele szemben. A mi szolgabíránk a mögöttük álló nép segítségével egy emberöltő alatt megszerezték azt a jogkört, mely a scabinok fennmaradását biztosítani nem tudta.

A szolgabírák (judices nobilium) szóval először 1254-ben találkozzunk, midőn IV. Béla a székesfehérvári egyház jogait szabályozza s rendeli, hogy ennek népei fölött se a nádor, se valamely vármegyének szolgabírái ítélni ne merjenek.³ — 1264-ben a hantai káptalan a zalai magistratus egy szolgabírójának felszólítására küldi ki egy tagját, hogy a szolgabíró emberével együtt jelen legyen egy birtokfelosztáson⁴. Bár semmi jel sem mutatja, hogy e bírók szokatlanok lettek volna az oklevelek kiadói előtt, mégsem hihetjük, hogy már ilyen korán általánosan el lett volna terjedve a szolgabíróság, inkább szórványos eseteknek képzeljük ezeket s a későbbi korban közönséges szavakból nem merünk következtetéseket vonni IV. Béla idejére.⁵

¹ Fejér, VII. 3. k. 118. I. 1300.

² Lavisse, Histoire de la France II./1. 322. l.

³ Endlicher, 485. l.

⁴ Wenzel, III. 116.

⁵ A magistratus szó már Kálmán (I. könyv 2. p.) törvényében is előfordul.

A mint a vármegye tiszti karának, úgy területének kialakulására is nagy hatással lehettek a földek biráinak gyűlései. E birák nemcsak a várnépek fölött itéltek, hanem mindazok fölött; kiket várföldek vagy nemesi birtokok elidegenítésével vádoltak, tehát hatóságuk kiterjedt a környékbeli nemességre is, sőt mivel társaikul az ezek által választott szolgabírákat rendelte a király, nemesség nélkül nem is tarthatták gyűléseiket. Ha valamely régi vármegye területén nem volt elég nemes az ő céljaikra, több vármegye népét hívták össze. Midőn a kiküldött birák hatáskörét ispánokra ruházták, egy ispán alá vonták az ilyen vármegyéket, (melyek ha területüknél fogva sem volt érdemes belőlük külön vármegyét alakítani, vagy ha királyi adomány magánosok kezére juttatta, beolvadtak egy-egy szomszéd vármegyébe, mint Pozsonyba, Sempte, Stomfa, Nyitrába, Galgócz, Bolondócz stb.¹ A területi változás nem lehetett föltűnő, hiszen az ország lakottabb részein csak az volt a kérdés, hogy valamely régi vármegye önállóan maradjon-e meg, vagy másba olvadjon, de legtöbbször egyszerűen újjá alakult a régi vármegye (Moson, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Fejér, Veszprém stb.). Sőt a mint Tagányi mondja: „a királyi vármegyék formái külső változást nem szenvedtek.”²

De igen nagy a változás belsőleg s e belső változás feltűnően egyezik azzal, melyen az egész ország átment. Eleinte a mint láttuk, mindenki fölött rendelkezett az ispán minden tekintetben, az országban megfelelően a királyi hatalom volt teljes; később a megye lakóinak jó részével szemben csökken az ispán és a király joga, végül sem az ispán sem a nádor nem ítélhet, sőt nem tehet semmit a vármegyében a nemesség és annak képviselői, a szolgabírák nélkül³ s ugyanezen idő tájban történik a király hatalmának olyan megszorítása, mely a megyék alkotmányához tenné hasonlónvá az országét. Az 1298-iki 20. tcz. ugyanis elrendeli, hogy a király ezután minden fontosabb ügyben hallgassa meg két püspök tanácsát s azon nemesekét, kiket az országgyűlés e célból választ.⁴

Egyébben is követte az ország a vármegye példáját. Már 1267-ben van nyoma annak, hogy Magyarországon tömeges gyűlések helyett a követekkel való képviseltetés rendszerét akarják életbe léptetni. A törvény ugyanis rendeli, hogy a király vagy fia évenként megjelenjék Székesfehérvárott „és minden vármegyéből két vagy három nemes legyen köteles eljönni.” Nincs szó a törvényben arról, hogy ezeket a várme-

¹ Pesty Frigyes, Eltűnt régi vármegyék I. 18, Pesty, Várispánságok 50. I., Pauler, id. mű, II. 291. I.

² Megyei önkormányzatunk stb. 13. I.

³ 1291: tcz 5 p. 14 p

⁴ Endlicher 636. I.

gye közönsége, vagy az ispán választja-e, szóval az egész intézkedés határozatlan, de a kezdéskor nem is lehet éles megkülönböztetéseket várnunk, pl. az angol „county members“ első megjelenése is bizonytalan, a mint Freeman írja: Both in the reign of John and in the former part of the reign of Henry, we find several instances of knights from each county being summoned. Here we have the beginning of our county members.¹ S bizonyára nem lett volna százados feledésre kárhóztatva ez az intézkedés, ha a garázdálkodók elhatatalmasodása nem kényszerítette volna az országot arra, hogy követi országgyűlések helyett a vármegye példájára tömeges gyűléseken hozza törvényeit.

Ezekből látjuk, hogy a mint eddig az ország szolgált úgyszólván mintául a vármegye fejlődéséhez, most a szükségtől szorítva, az ország követte a vármegyék példáját s az is bizonyos, hogy Magyarország belső alakulásának nagy csatáit IV. Béla korától kezdve vagy a vármegyékben, vagy a vármegyék vívták meg. Ezeknek ellenálló képessége miatt (mely a IV. Bélától adott kis szabadságból eredő autonomia következménye volt) nem alakulhatott Magyarországból olyan földarabolt állam, a milyen Franciaország és Németország lett s a vármegye volt a következő korok Magyarországnak legjellegzetesebb, legkitűnőbb intézménye.

A IV. Béla által reformált vármegye megalakulásának pillanatától kezdve hasznos szolgálatokat tett. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy azon törvényben, melynek alkotásánál „a nemesi és egyházi rend kezét fognak, hogy az ország javára, saját szabadságuknak biztosítására helyreállítsák a királyi hatalmat“,² fontos jogokat nyer az ispánnal és nádorral szemben. S mivel nemcsak a királyi rendeletek végrehajtásának, hanem a nemesi jogok megvédésének kötelessége is a vármegyére hárul, legtöbb jogot szerez magának benne az az osztály, melynek leginkább támasza. Az 1291. és 1298-iki törvények egyfelől a szokásjogot erősítik meg, másfelől a szükségesnek bizonyult újításokat rendelik el. Újítás az a törvény, mely kiküldött királyi emberekről szól, kik a megyében történt gonosztetteket kutatják valamely káptalan tanuságával (1298. 13.); régi szokás, s az angol esküdtek kötelességének felel meg az, hogy a gonosztevőket a szolgabírák nevezik meg;³ ha ezek hamisan vallanak, kiátkozás alá esnek. Újítás, hogy ispánná csak báró, vagy nemes lehet (1291: 3.), s ez helyettesül csak nemest választhat (u. o. 4. p.). Legfontosabb azonban a szolgabíró jogainak erősítése. Ez nemcsak jelen

¹ The growth of the english constitution. Tauchnitz, 1222. 115/6.

² A magy. nemz. tört. Millenn. kiad., II. 604. az 1291-iki törvényről.

³ Green, Histoire du peuple anglais. Traduite par Monod I. 126.

lenni köteles az ispán és a nádor ítélkezéseinél, hanem az igaztalan ítélet ellen hivatalból tiltakozik s ezt bejelenti a királynak (1291: 14.) A közigazgatásba is bejut, a mennyiben részt vesz az új pénz forgalomba hozatalában (u. o. 12. p.) De talán legfontosabb jog az, hogy ha a nádor nem ítél, a pörököt a megyei bírók is elintézhetik, a mivel a megyei ítélőszékek (ispán vagy alispán és a szolgabírák) állandósága törvényileg van biztosítva. Ha nem is fogadta el maga fölött bíróul mindenki a vármegyét s ha esetleg gyöngeségét fölhasználva, ítéleteivel nem törődtek némelyek, azt már nem tudták elérni a hatalmasok, hogy a megyében ne kezdje meg működését a négy szolgabíró, a kikkel e kortól kezdve mind sűrűbben találkozunk.¹

Az ispán eleinte egészen háttérbe szorul, erre jellemző, hogy az 1298: 29. tcz. csak nádorról szól, midőn rendeli, hogy a megyei gyűléseket ne városokban, hanem mezőn s ne télen tartsák. Mégis nagyobb a jogköre, mint az Anjou-kori várnagyoké, mivel pl. pénz és tized-ügyekben az egész vármegye fölött bíraskodik, a század második felében többször egyedül is szerepel, mint saját vármegyéjének királyi kiküldöttje. Ám régi hatalmának vége: a szolgabírák, kik a földek birái mellett inkább csak tanukként szerepeltek, neki bírótársai.

Még kevesebb az alispán hatalma. Tagányi szerint² szavazata is csak akkor volt a birói székben, ha a bírák nem tudtak megegyezni. De ennél már valószínűleg több fontossága volt az alispánnak, különben talán nem látszott volna szükségesnek, hogy e tisztséget a nemesek részére foglalják le.³

¹ *Wenzel* X. 424. Baranya Karácsi (A hamis, hibás keltű stb. oklevelek 130/131. l.) szerint 1290. vagy 1291. decz. 6.; X 199. Baranya, 1295; V. 200. Pozsony, 1298.; *Hazai Okmánytár*, VII. 268. Somogy, 1298.; VII. 283. Szatmár, 1299.; VIII. 453. Ugocsa, év n.

1290—1300 közt; *Fejér*. C. D. VI./2. 216. Bereg, 1299.; *Károlyi* család lt. I. k. 28. Zemplén, 1300.

² Megyei önkormányzatunk fejlődése, 13. l.

³ 1291. 4.

Török Pál.

A Teleki-Énekeskönyv.

— Barakonyi Ferencz költeményei. —

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

8.

Cantio etc.

Táncznóta. Magyar.

Bizonyos ok az elválásra,
Hogy kivülem mást kedveltél
Az indított engem az elhagyásra.

Gyűrűcskéddel, melylyel engem megkötél,
Im megküldte[m], vedd vissza, ha mást leltél: 5
Viselje meg, kit kivülem kedveltél.

Bizony rége[n] várta[m] ily akaratját,
Mert már elvű[d] ifjuságom virágát,
Bár másnak add szived hívadt bimbójá[t].

A szép rózsza kedves, mint nyárban, 10
Midőn vagyon ő gyenge nyílásában;
Sok szép szüzek élnek illatjával
Akkor én is ujjulok szabadulvá[n].

Alia etc.

9.

Török nóta.

Szivem szakad, még is óhajt
Hozzád! édes, hiv szerelméhez.
Mert szépséged, édességed,
Édesített szép beszédéhez
Vágy ágyamból és mélységből 5
Igy felserkentett.

Életet hozó, vidámitó
 Gyönyörűségem édes istápjá!
 Hová lettél, hogy hagyál el
 Üdvösségemnek szép kis oltára? 10
 Bezzeg kicsiny örömünkre
 Lőn az szerencse,
 Hamar minket ily véletlen
 Mely búra hozza.

Azt ne véljed, hogy tetölled 15
 Miként Aeneas, már eltávozza[m],
 Hogy már soha, fenemódra
 Orczám te hozzád vagy ne fordítsa[m].
 Várj jövendőt, érhetsz jobb üdőt,
 Higyjed édesem. 20

.....
 Gyászruhádat mind lehányod,
 Hogy szívem ne keseregne már többé,
 Mert ily bánat nem szép látat,
 Hogy ha magadnak nem lesz kedvező.
 Várj jövendőt és érhetsz jó üdőt, 25
 Higyjed édesem.

.....

10.

Alia.

Rosályi kert mostan teled
 Majd ezennel elmulik,
 Kedveskedő meleg tavasz
 Ezennel rád érkezik.
 Dicsőségre, vidámságra majd fénylik, 5
 Szép tisztességed, becsületed tündöklík.

Majd viczéje leszesz, higyjed,
 A szép paradicsomnak;
 Mert rózsáid külömb-külobmb
 Szagokkal illatoznak, 10
 Útaidon szép ifjaid sétálnak,
 Szép violáid fáid alatt ujulnak.

Beléd szokott szépe[n] szóló
 Fülemlécskéd majd eljű,
 Kin örvendez sok szép kegyes vidám szű, 15
 Virágodnak jó illatja majd kijű,
 Ne[m] leszesz akkor oly szomorodott igyű.

Piros hajnal hadd támadjo[n]
 Tündöklük csillagával,
 Sűrűségű fényes aér 20
 Vigasztal árnyékával,
 Dicsekedik szép madarak szovával
 És bimbóztassál meleg nap világával.

.....

11.

Alia.

Játszik az szerencse most szegény fejemmel,
 Vállamra mert terhét rakta veszélyével.
 Kinomat többiti tömlöcz sebeivel
 Örvendetes napot nem érek kedvemmel.

Állhatatlanságát tudtam s reá[m] vártam, 5
 Magas kerekire noha fel sem hágtam.
 Utolsó részén is csak nagy félvén jártam,
 Sokaknak elestit szük voltáról láttam.

Kisdéd, közép, karcsú, gyenge liliomszál,
 Kinek szép orcáján áll két szép rózsaszál. 10
 Gyöngye mosolygási[n], ajaki nyilásán,
 Szívem vidul s újul szemei forgásán.

Paraszt Agatokles ő korongját rúgja,
 Kongatván fazakát, piaczo[n] árulja.
 Másfelől szerencse koronáját tartja, 15
 Mert ez volt ő neki boldog s vig órája.

12.

Alia.

Tót táncznóta.

Egy szép szelid kis solymocskám sugárszárnyait
 Aranyszinnel, látom, tollát tündökölteti;
 Tollaszkodván, nézem, magát útnak készíti,
 Két szép szárnyát szélyel tartja, csak elrepülni.

Viszont ő is ne sietne, nekie mondám, 5
Szép sólymocskám hűségeért megapolgatám,
Mint elmentét megállásra visszafordítá
Isten hozzád édes lelkem, neke[m] azt mondá.

Mint az testnek az lélektül nehéz megválni,
Két egyenlő, igaz szívnek egymást nem látni. 10
Oly nehéz lön sólymocskámtól nekem távozni,
Két szememmel messze látván túlon repülni.

Hozza Isten viszont hozzám jó egészségben,
Hogy szerelmem én szivemmel egyesülhessen.
Igy én szivem ő lelkével holtig élhessen, 15
Személyével én lelkem is örvendezhessen.

.....

13.

Alia.

Oláh táncznóta.

[1655.]

1. Oh búban bemerült, elepedett szívem,
Mint árva pellikán elmarada tülem,
Hogyha Isten engedi, tied leszek édesem.
2. Az mely szüben beakad a szerelem,
Nehéz attól megmenekedni éltében. 5
Igy szivem is lángal ő szerelmében,
Nem nyughatik, gyötrődik elméjében.
4. Sőt éltemben nem volt, ki vigasztaljon,
Csak te voltál szive[m] az, kit óhajtson,
Hogy így szívünk holtig egymáshoz vonjon. 10
5. Ezerhatszázötvenötben ezt irá[m]
Ezek kívől édesemet, hogy látám,
Mint angyalkép főlem repülvén, látám,
Hogy én szivem személyétől búcsuzván.

14.

Alia.

Hamarja, tót táncznóta.

Szivemnek reménye, édes kis Aniczkám,
Szép személyedet én sok kincsen nem adnám,
Ha édes csózkodnak ízit kóstolhálná[m].

Méze ajakidnak édes csókolása,
Adja Isten orczám tőled azt kaphassa 5
És te szádnak én szám meg visszaadhassa.

Jó illatú, édes, örvendetes rózsám,
Nézzen édes szívem engedelmesen rám,
Hogy énekelhessen neked meg viszont szám.

Esmertté lőtt nála[m] tökéletességed. 10
Mézzel buzog és forr szeléd emberséged,
Kivel, mint gyémánttal ékesült szépséged.
Rubintokkal, méltó, hogy tündökljék kezéd.

Annak az szép kéznek legyen birtokában,
Az ki sok szép hasznot szoritott markában. 15
Orvasságot visel bumnak is magában,
Csak tölle vidul meg szívem gyúlt lángjában.

Finis.

15.

Alia.

Tót táncznóta, hamarja.

<i>Heran.</i> {	Reggel szép árnyékba[n],	Gyötrődik én szívem,	
	Csípdesvén violákat	Éretted szerelmem!	10
	Járék rózsás kertemben.	Én szívem te utánad	
	Azonközben távul jár	Elsietek és ha	
	Egy kegyes az kertben. 5	Elérkezem, veled	
	Helyből kiindulék,	Egy úton elmegyek;	
	Elejben járulék,	Mint egy szép madárcát,	15
Ő is közelyebb lépék.	Csacsogó szajkócskát		
	Kebelembe rekesztek.		

Ime mely hirtelen,
Szerencsétlenképpen
Kellatik útra mennem. 20
De bár csak láthatnám,
Avagy hogy hallhatnám
Egészséged mint legyen!
Kedves járásodat,
Szép mosolygásodat
Láthatom-e avagy nem? 25

Finis.

16.

Alia.

Kedvemet újító,		Meglássad, megszánjad,	
Örömbátorító		Magadban meghányjad,	
Nimfáknak szép asszonya!		Jó válaszszaal bocsássad.	
Im elődbe megyen,			
Ajándékot viszen	5	Te szép termetedet,	
Vénus szegény szolgálja.		Gyönyörü képedet	20
Fogadjad jó szívvel,		Az mint mostan megláttam :	
Szibeli örömmel,		Elebbi szerelméért,	
Igaz híved azt várja.		Szibeli kedvéért	
		Ezt ő neki ajánlá[m],	
Alázatossággal,	10	Előbbi ked etc.	25
Noha bátorsággal		
Ez követséget mondja;			
Vénus izenetit,		Az kinek nevére,	
Kedves szép verseit		Gyöngyvirág levélre	
Im elődbe számlálja.	15	Ez verseket	

17.

Melos etc.

Orvosságot bágyadt lelkem nem talál,
Elközelget már énhozzá[m] az halál,
Meghült bennem az reménység, nem táplál:
Mert elvélák tölle[m] plántált rózsaszál.

Meghült benne[m] immár minden reménység, 5
Mint szállott vár alatt megvont segítség,
Az benne levőknek nagy keserűség,
Igy én szegény fejem bágyasztja kétség.

Nem szünhetik meg sirástól két szemem,
Nem birhatja magát bágyadott testem, 10
Minden időben csak kesereg én szivem,
Személyedet ohajtozó életem.

Páris könnyen kapta volt el Helenát,
Kéért lám fejére leronták szép Tróját,
Nem gondolta kárát, mert szép mátkáját 15
Inkább szerette, hogynem mint birodalmát.

Finis.

18.

Alia.

Táncz. Tót.

Én vagyok az messze földről repülő kis madár,
Nyughatatlanságban elfáradta[m] immár.
Átal is jöttem régen az Tiszán,
Az ki engemet szíből látni kíván.

Viszek neki követséget keseredett szíből 5
Attól, az ki megvált, jóakarójától.
El is tiltatott már szegény attól,
Mint kis gerlicze ő szép társától.

Ime látod szívem te jóakaródat,
Az ki fogadással szerelmedbe jutott, 10
Az ki szívéhez szived kapcsoltatott,
Holtig szeretettel összelánczoltatott.

Mágnesnél keményb az te szereteted,
Mert sebes szívemet mihennel értetted,
Azonnal kész menni hozzád személyem, 15
Kihez mutattad te nagy hűséged.

Kérlek azért kis rózsácskám, hogy feledékeny
Ne légy immár hű rabodról olyo[n] igen,
Titkon italodban emlitsed nevem,
Él azért rabod, szolgálatodra leszen. 20

Finis.

19.

Alia.

Táncznóta. Oláh.

Mikor elindulék, nem láthatom vala,
Hát egy rejtek helyből ő engem néz vala,
Ő piros orczáján az könyv lecsordula,
Az én szívem rajta csak meg nem hasada.

Hozd el immár kérlek jó szolgám lovamot, 5
Hadd vegyem előmb[en] az én útaimot.
Talám levethetném rollam gyászruhámot,
Hogyha megláthatnám az én asszonykámot.

Az minemű szívvel az anya fiához,
 Én is olyan szívvel volnék Erzsókámhoz, 10
 Minden drága kincsnél drágább gyémántomhoz,
 Isten után való kedves gyámolomhoz.

Az ki nem régentén válék el én töllem,
 Mely síralmas szóval lőn búcsú-vételem,
 Csak kevés ideig lőn beszéde velem, 15
 Mint árva pellikánn, elmarada töllem.

Engem csak egyedül szomorú bánatra
 Elhagyott, mint árvát, nem vigasztalásra,
 Kit nem érdemlettem, hogy még végre arra
 Jusson szegény fejem, ily keserves búra. 20

De méltó ezeket énnekem szenvednem,
 Mert ő is sokakat szenvedett érettem.
 Sok irigyek miatt sokat túrt érettem,
 Azért helyette más senki nem kell nekem.

Mert csak ő egyedül az, kire sir szívem, 25
 Mert nem találhatik ennél drágább kincsem,
 Múzsák seregiben vigasztaló szívem,
 Az kinek szívében feljegyezvén nevem.

No nem illik immár erről többet szólnom,
 Mert nem hagyja szívem tovább halasztanom, 30
 Ideje immáron az útnak indulnom,
 Csak Isten engedje személyedet látnom.

Finis.

20.

Alia.

Táncz. Tót.

<p>Kedvek vidámsága Tőle[m] eltávozték, Mert én szerelmemtől Lelkém megfosztaték Mely keserves gyászra, 5 Szívem érte nagy búra Keservesen érkezék.</p>	<p>Azonban mint ráró, Avagy mint Prédáló Szárnyain repülvén, Kezemen repdesvén, Hogy maradt miként árva, Ki társát óhajtozza És ő ottan eljuta.</p>	10
---	---	----

Hogy immár kedvesen	15	Csókjaival útra	
Akar venni hiven,		Engemet bocsáta,	
Csókolván édesden,		Hogy örömmel viszont	
Ajakink oly szépen,		Ő meg visszavárja.	25
Szerelmünket egymáshoz szépen		Ő úti levelével	
Mutatnók nagy hiven,	20	Én szívemet vigasztalja,	
Csókolván kedvesen.		Örömmel hordozza.	

Finis.

21.

Alia.

Török nóta.

Kegyeseimet immár rége[n] nem láttam.
 Vénus ő tüzétől kire mostan gyulladtam,
 Annak örökben én magamat adtam.
 Holtig őtet tartom saját szívemnek,
 Térdhajtással csókokat adok hü személyének

5

Annak örökben én magamat adtam,
 Holtig őtet tartom saját szívemnek,
 Térdhajtással csókokat adok hü személyének,
 Mert csak ő egyedül, kihez lelkem úgy fül,
 Fáradok, mint méh édes megkent lépért.

10

Holtig őtet tartom saját szívemnek,
 Térdhajtással csókokat adok hü személyének.
 Mikor látom újulok,
 Az ölében borúlok.
 Örülök, mint édes kis alakommal.

15

Finis.

22.

Alia etc.

Mit vétettem, idegenért hogy megútáltál,
 Én helyettem, édes szívem, mást választottál.

Senki vétke csak magamé, azt nyilván tudom,
 Mert az te szép szódnak hittem, voltál biztatóm.

De méreg volt az te szép szód, kít méznek véltem,

5

Azon törben magam ejtém, kít én kerültem.

Vehetsz azért rollam példát, édes szerelmem,
Mért választottál magadnak kedves szeretőt.

Ugy ne járjon, mint én jártam, az is teveled,
Meg ne csalja az te szép szód és szép beszéded. 10

Szerelemnek sok sebeit szivem titkolja,
Sok gyötrelmit és fájdalmat ki nem számlálja,

Az, ki indul szerelemben, okoson járjon,
Hogy a méznek színe alatt mérget ne nyaljon.

Finis.

23.

Alia.

Téged szivem nem régen esmertelek,
De szivemben oly igen szerettelek,
Szerelmes szivemnek tégedet véltelek,
Higyjed bizony, hogy nem most kerestelek.

Igaz volt, lám, bölcseknek szavok ebben, 5
A szerelem az kit meggyőz szívében,
Teljes életében az ő idejében
Nincs vigasság soha az ő szívében.

Gondom azért nagy vagyon, mint szolgának,
Mint szolgáljak az én szép asszonykámnak, 10
Kedves legyen annak, mint hű szolgájának,
Mert szolgája, rabja vagyok immár

.....

24.

Alia.

Oh csendes álmok és nyugodalmok bút hoztok
Ti csendességek és kedves éjet kívántok,
De lám engemet más nem egyebet
Mégfáradt elmémet csak búsítjátok,
Sőt mint egy prédát, bús szegény árvát 5
Kínoztok, fárasztotok.

Éjjel kiáltó, fészkekben szóló madarak,
Kik szép társokért és kegyesekért fáradnak
És sok bajt vínak . . .

.....

25.

Alia.

Sok bú és fáradság én szívemet gyötri,
Mert sok gond elmémet gyakran hányja, veti,
Megemésztő lángja szívemet sebheti.

Megsebhet én szívem éretted szerelmem,
Halálnak nyilait bennem már jól érzem . . .

5

.....

26.

Alia.

Gyenge, sok szép színű virágok közt járván,
Vénus kis fiával ékesen sétálván
Indítanak egy szót, egymás közt tréfálván.

Okom penig csak ez, nem is kicsiny vagyok,
Hogy a kire mostan kényszerítete[m] nagyon,
Nem is jelentem meg, vajjon s de mi okon.

5

Tüzes, veres rózsza szerelmünket jegyzi,
Mely szép gyengédeden levelét neveli,
Igy szép szerelmesek között szerelmünket jegyzi.

Rejtekbe hordozza viszontag nevemet,
A ki szederjesbe viseli képemet,
Csak titkon csókolja ujjuló színemet.

10

Zöldelő szép vig szín, de élő reménység,
Mi szerelmünk felől nem kicsiny nehézség,
Vágyódással való fájdalmas reménység.

15

Busulás az kék szín édes szerelmeért,
Mint kí sokat fárad annak megnyerteért,
Verejtézik hiában édes szerelmeért.

Olvadott, hamvá vált szerelmes hamuszín,
 Jegyzi a hajszín gyászt holtig való nagy kint, 20
 Az fekete, holtig gyász nagy keserves kint.

Finis.

27.

Alia.

Tót táncz.

Az minap egy kegyes[t], ő öltözetiben,
 Mint egy erős vitézt láték ellenben,
 Néz szélyel, tusakodék ő elméjében,
 Mert nem látja azt, kit kíván szívében.

Gyengébb két orczája kinyilt szép rózsánál, 5
 Ragyagóbb szemei sok szép rubintoknál,
 Kévánatosb mosolygási az piros hajnalnál.
 Nem külömb semmiben Vénus istenasszonyál.

Hamar kézenfogva megölelgetém,
 Isten hozott — monda — éltémnek reménye, 10
 Mert régolta vár már két szemem fénye,
 Hogy láthasson téged kedves egészségbe.

Ottan reám veté két szép szemeit,
 Fényes csillagoknál ragyagóbb fényeit,
 Mosolygásra készíti édes kis ajakit, 15
 Istenasszony módra termett szemeit.

Finis.

28.

Alia.

Török nóta.

Búcsúmat veszem immár tölled jó illatú,
 Rózsához hasonló ifjúságomnak ideje,
 Vigassággal régen készült, felnevelt és serdült
 Bánatimtól mentő szívemnek élesztő kedve.
 Közelget életem vége, 5
 Majd elfogy szívemnek minden öröme,
 Hogy nincs segedelme.

Mert örömöm napja fényét felhő buritá,
 Nagy homály követi frissen tündöklő világát,
 Szerencsém is tölle megvonta jobb karját, 10
 Nem osztja érdemre szolgálatomnak jutalmát.
 Még az föld is rám kiált,
 Kiért fejem keres magának halált,
 Hogy vallaná kinját.

Vajjon s mit vétettem volt Vénusnak, Junónak, 15
 Hogy reám, ártatlan[ra], szívek szerint haragusznak.
 Hozzájok való hűség, mely kegyest adtak volt,
 Véletlen attól megfosztanak,
 Árván csak rabul hordoznak,
 Bús szívem, fejemnek sérelmet hoznak, 20
 Ily jutalmat adnak.

Finis.

29.

Alia.

Az Úr Isten minket, az mi szerelmünkben
 Sok ideig tartson meg,
 Sőt az igaz hitben, ez földön éltünkben
 Minket szerencsétessen,
 Ez világi gonosz, irigy emberektől 5
 Minket megoltalmazzon,

.....

30.

Alia etc.

Tót táncz.

Tölled életem reménye	Állhatatos igaz szívnek,	5
Megsebhedt immár szerelme,	Isten áldása kedvének	
Mert szerelmednek hív volta,	Adatik az ilyeneknek,	
Eltávozék állandósága.	Mint igazságos éltűnek.	

Nézyén tavasszal madárkát, 10
 Ki társától elválását,
 Érzi árván maradását,
 Sóhajtja, mint kedves társát.

[Finis.]

31.

Mélos.

Oláh táncz.

Az minapi szódat most ki nem jelentem,
Senkinek sem mondom, csak magamban tartom.

Mert ha kijelentem, irigyektől félttem,
Ha pedig titkolom, csak magam fársztom.

Kapcsoljad ki, lelkem, mellyeden ingedet, 5
Hadd lássa meg szemem két fejr csecsedet.

Csinadoff ingvállat kétfelé bocsátod,
Ugy sétálsz előttem, nem tudod kínomat.

Kezed ha foghatnám, orczád csókolhatnám . . .
Elmém is vidámúl ugyan megvidulna. 10

.

32.

Alia tristissima. Eheu!

<p>Oh gyönyörűséges szép alak, Kit csókolgatván, majd elhagylak, Vajjon s szemeim ha láthatnak, Édes kezeim ha tapasztnak.</p>	<p>Kedvesen viszont beszélhessen, Ha lehet ily gyönyörű éltem, Kedvesen kezed ölel engem, 15 Ékes ábrázatot szemlélem.</p>
--	--

<p>Az te szemednek rám-nézési, 5 Engem megölnék mosolygási, Melylyel én szívem édesgeti, Hozzád hűségre kényszeríti.</p>	<p>Fejr kebeledben két alma, Kinek közepin az bimbója, Kedvesen sajátját apollja, Csókolgatván őt mint sajátja. 20</p>
--	--

<p>Mert táplál engem hű szerelmed, Orvoslást veszen szívem tölled, 10 Ezért édesgetvén személyed, Nem lehet éltem tekivülled.</p>	<p>Ez két egyenlő test válással, Nem búsitják ők egymást azzal, Mert mint két összefolyt vér egy taggal, Kegyes személyek élvén azzal.</p>
---	--

Finis.

33.

Búm nevelő s nem kémélő szerelem,
Engem vesztő s megemésztő gyötrellem,
Hova legyek miattatok, szerelmim?

Az aczélnál vagy gyémántnál búsb szívem
Erősb volt, lám, kősziklánál én bennem, 5
Hogy így gyötresz, mégis éltetsz Istenem.

Talám senkit nem vitt arra szerelem,
Mint engemet mézzel megkent nagy mérgem,
Olyat ígér, kivel nem bír már végre.

Halálhozó, nyílhordozó kis gyermek, 10
Szünjél tőlem, ne gyötrődjem, hadd éljek,
Adj kimúlást vagy nyugovást lelkemnek.

Oh nem tudom, ha búsuljak avagy ne
.....
.....

Reménytelen pedig nékem azt hinnem,
Hogy valaha az engemet megszánjon. 15
.....

Immár meggyek, hova legyek, nem tudom,
Mert nagy búmnak szörnyű kínját csak vallom,
Mindaz ellen csak te lehetsz orvosom.

Gyámoltalan habok között evezek,
Vajjon s ki szán ily véletlen, ha veszek, 20
Nyavalyámban nem tudom, ki[re] vessek.

Az rózsáknak jó illatja mely kedves,
Az én szívem szintén olyan szerelmes,
Én bús szívem esmét olyan gyötrelmes.

B

Erdélyi Pál.

Bogáthi Miklós külföldi tanulása.

A reneszánsz és hitújítás korában egész Európa népeit elfogó nagy szellemi fellendülés okozta, hogy ifjaink a XVI. században a külföldi, kivált pedig a német és olasz egyetemeket nagy számmal keresték fel. Egy ilyen külföldön tanuló magyar ifjúnak, Bogáthi Miklósnak négy levelét mutatom be itt, az Erdélyi Nemzeti Múzeumi levéltárból, melyek közül hármat nagybátyjához, homoródszentpáli Kornis Farkashoz írt, egyet pedig nejehez, Bethlen Krisztinához.

Bogáthi Miklós külföldi tanulmányait az 1589—1595 közti években Heidelbergben, Padovában és Báthory Zsigmond segítségével Rómában végezte.

A Bogáthi Miklós személye körüli eddigi zavart részben az okozta, hogy vele egy időben élt a hírneves költő és teológus Bogáthi Fazekas Miklós és a két hasonló nevű embert sokan összetévesztették és az egyik dolgait a másiknak tulajdonították.

Így egyik helyen Bogáthi Fazekas Miklósról írják, hogy 1589-ben Heidelbergben és 1591-ben Padovában tanult, s 1603-ban Székely Mózes pártján harczolva, a brassói csatában elesett.¹ De ma már tudjuk, hogy Bogáthi Fazekas Miklós abban az időben, mikor a másik Bogáthi Miklós külföldön tanult, Kornis Farkas udvarában tartózkodott és 1592-ben halt meg.² Egy másik munkában pedig azt a kérdést vetik fel, vajjon a külföldön járó Bogáthi Miklós nem a fia-e Bogáthi Fazekas Miklósnak?³ Mások pedig tudják ugyan, hogy a két Bogáthi között semmiféle rokonság nincsen, hanem viszont két más Bogáthi Miklóst különböztetnek meg. Az egyik testvérével, Menyhérttel élénk szerepet játszik Erdély közéletében, a másik pedig külföldön tanult.⁴ Azt is állítják, hogy Bogáthi János, kit 1601-ben Székely Mózes katonái, mivel a székelyeket a Basta táborába akarta vezetni, megöltek, Bogáthi Miklós fia volt, természetesen azok szerint, kik ezt állítják nem a külföldön tanuló Bogáthi Miklósé, hanem a másiké.⁵

Az első kérdésre, a mi a két Bogáthi Miklós egy-személyiségét illeti, a választ már fentebb megadtuk s így ez a kérdés teljesen tisztázva van.

Éppen így könnyen végezhetünk a másik állítással is, hogy ő Bogáthi Fazekas Miklós fia lett volna, mert ma azt is tudjuk, hogy Miklósunk

¹ Pallas Lexikon III. k. 416. l.

² Keresztény Magvető 1902. 270. l. Bogáthi naptári feljegyzései.

³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I. k. 1162. l.

⁴ Nagy Iván: Magyarország családai II. k. 152. l. Turul 1892. 179. l. Kis Bálint: A Bogáthiak.

⁵ Nagy Iván és Kis Bálint az idézett helyeken.

a Bogáthi Boldizsár és homoródszentpáli Kornis Margit fia volt és még két testvére is volt: Menyhért és Druziánna. Ez előbb Barcsay Andrásnak, utóbb Csercesel Márk vajdának és végül harmadszor Vass Ferencznek volt a felesége. Féltestvére volt neki Kaczay Petronella, háportoni Forró Jánosné, édes anyja első férjétől Kaczay Ferencztől.¹

A harmadik kérdés sem okozhat nagyobb fejtörést, mert abban, hogy Bogáthi Miklósnak Menyhért testvére volt, annak bizonyítékai a vele egyidőben Heidelbergben és Padovában levő unokafivérének Kornis Györgynek az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött levelei, melyekben több helyen úgy említi Bogáthi Menyhértet, mint a vele együtt lakó és tanuló Bogáthi Miklós testvérét. Mivel pedig más Bogáthi Menyhértről nincsen tudomásunk, önként következik, hogy az eddig két személynek tartott két Bogáthi Miklós, csak egy ember volt. Tehát az a Bogáthi Miklós, ki Görgény birtokosa volt és ki többször szerepel az 1600 körüli években egy azzal a Bogáthi Miklóssal, ki pár évvel azelőtt külföldi egyetemeken járt. Így az a nézet sem állhat meg, hogy Bogáthi János a Bogáthi Miklós fia volt. Nagy Iván és Kis Bálint ezt Bethlen Farkas után mondják, pedig hogy tévesen, azt az egykori krónikás e szavai is tanúsítják: „Mózes fogságának egyéb oka volt ez is, hogy Mózes Bogáthi Jánost, Bogáthi András fiát levágatta volt”²

Ezt a Bogáthi András pedig azonosnak vehetjük Bogáthi Boldizsár testvérével. István fiai voltak és így Bogáthi János Miklósnak unokatestvére volt.³ Hogy tényleg voltak-e Bogáthi Miklósnak gyerekei nem tudjuk. Felesége volt enyingi Török Katalin, Kis Bálint szerint, előbb mihályi Csáki István felesége,⁴ míg Kemény József szerint Csáki második ura volt Török Katalinnak, a harmadik Dengelegi Mihály.⁵

Bogáthi Miklós először a heidelbergi egyetemre iratkozott be 1589 januárius 25-én.⁶ Alábbi levele szerint Heidelbergben együtt lakott és tanult a nálánál fiatalabb, de régebben, 1587 óta ott levő unokatestvérével Kornis Györggyel. Velők együtt volt Kornis Miklós és György öccse, mint János Kázmér régens-herczeg udvarának egyik apródja.

Kornis György 1591-ben a padovai egyetemre akart átmenni és miután Bogáthi Boldizsár beleegyezését megkapták, vele ment Bogáthi Miklós is. Heidelbergből 1591 szeptember 18-án indultak el és október 17-én értek Padovába, az egyetemre október 21-én iratkoztak be, még pedig a bölcsészeti fakultásra. Padovában szintén együtt laktak Kornis Györggyel és havonta lakásért és ellátásért hat aranyat és negyven magyar pénzt fizettek. Később megpróbálták, mint mások is tették, hogy a mindennapi ételmelet naponta szerezzék be, de nem sok hasznuk volt rajta. 1592 november 6-án Bogáthi Miklós hazautazott Erdélybe, magával vivén Kornis Györgynek Eőssi Andrásához küldött levelét, a

¹ A Bogáthiak családfája, Turul 1892. 179. l.

² Erdélyi Történelmi adatok I. k. 210. l. Székely Mózesnek Báthory Zsigmond által való elfogatását érti.

³⁻⁴ Turul 1892. 179. l.

⁵ Die Familie Kis Csáki de Karkó alias de Mihály; Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge II, k. 87. l.

⁶ Toepke: Die Matrikel der Universität Heidelberg II. k. 142. l.

melyből azt lehet kiolvasni, hogy Bogáthi némiképpen Eössi is segítette külföldi tanulásában.¹ Erdélyben való tartózkodása alatt annyira megnyerte tetszését Báthory Zsigmond gyóntatójának, Carrillo Alfonz jezsuita atyának, hogy a fejedelmet rábírta, hogy Bogáthinak az örök városban való tanulására subsidiumot adott.²

Most már nem tartózkodott sokáig otthon, hanem 1593 május havában visszaindult Padovába, a hová — levelének tanúsága szerint — Bécsen át július havában érkezett meg.

Bogáthi Miklós tehát készült Rómába és vele akart menni Kornis György is, kinek atyja szintén beleegyezett, hogy fia elmenjen Rómába. Ugy tervezték, hogy a nagy hőség miatt csak szeptemberben, vagy októberben mennek Rómába és mivel Padovában az előadások júliusban bevégeződtek, a nyarat Sienában töltik, a hol „jó academia és sok fő tudós emberek is vadnak.“ Az örök várost azonban csak Bogáthi látta meg, mert a különben is beteges Kornis György még elindulás előtt meghalt. Meddig volt Rómában nem tudjuk, utolsó levelét 1595 februárius 10-én még onnan küldötte Kornis Farkasnak, de ha az atyja határozott kívánsága, ki a hazatérését sürgette, nem változott meg, úgy feltehetjük, hogy nemsokára elhagyta Rómát.

Életének további folyama nem tartozik dolgozatunk keretébe, csak annyit említettünk, hogy mindig azon a párton harcolt, mely veszélyesnek tartotta Erdélynek a Habsburgok uralma alá jutását. Politikai nézeteihez való ragaszkodását életével fizette meg a brassói csatában 1603 július 17-én.³

1.

Heidelberg, 1591 januárius 17.

Bogáthi Miklós Kornis Farkasnak.

S. D. Magnam voluptatem ex literis Generositatis Tuae caepi, quod quam optaram et speraram, habere eam cum tota familia valetudinem, cognovi, ea ut incorrupta quam diutissime maneat, ex animo precor. Nobis, Generose Domine, nostrisque studiis, ita Deus Optimus Maximus ad hunc usque diem favit, ut nihil plane ad ea, strenue, alacriterque continuanda defuisse queramur. Dominus Nicolaus⁴ quoque communis noster frater, quamvis aulicus ex professo fuerit, dedimus tamen operam, ne eorum quae domi didicerat, oblivisceretur, quin potius tum historicos faciliore legendo, tum scribendo, eam quam haberet eruditionem augetet neque enim profecto est pugnae in viis, neque (quod absque assentationis suspicione diktum velim) hebes ad id, quod melius sit intelligendum: mirum quanto tum ambo principes, tum omnes boni, eum complectantur favore; sed quid dico, cum hac ratione satis fieri Generositati

¹ Kornis Györgynek 1591 november 7-én Padovából írott levele; az Erdélyi Nemzeti Múzeumi levéltár Oklevelek törzsgyűjteményében.

² Veress Endre: Carrillo Alfonz levelezése és iratai. 47. l.

³ Szamosközy IV. k. 200. l.

⁴ Értendő Kornis Miklós.

Tuae non posse, satis superque intelligam? Non me latere potest, quanto cum animi dolore, eum a studiis, cuius iam sacris initiatus erat, avulsum esse, Generositas Tua patiatur: nec profecto possum non condolere, tam fertile ingenium, cultu intermisso sensim sterilesce, meus enim me sensus quanta vis fraterni sit amoris, admonet: sed quid faciamus? adsumus ei in iis, quibus possumus, in iis autem quibus vellemus, non possumus.

Caeterum, ad nostram peregrinationem quod attinet, Generose Domine, eo certe semper fuimus animo, eoque nostra omnia spectare volumus, ne quid Generosis nostris parentibus, nobisque ac tota nostra familia indignum committeremus, neque alio fine eam suscepturi eramus, quam ut maiori cum utilitate, tum in studiis, quibus invigilamus, tum in prudentia, quae, tanquam umbra corpus, subsequitur peregrinationem cum ratione institutam, progredi proficereque possemus. Sed video partim negligentia eorum, quibus literas ad Generositates vestras perferendas commisimus, partim nescio quo nostro fato, ea spe hoc tempore nos esse deiectos: quam quam haud scio an etiam satis esset consultum, hoc anni tempore, quod omnium est studiis aptissimum, pedem nos loco movere, etiam si nullae deficerent occasiones: quare vere potius ineunte, et quidem sumptibus si Generositatibus vestris visum fuerit, ex liberalitate earum instructis nobis illud faciendum esse existimamus. Qua de re satis copiose ad Generosum dominum parentem meum mihi scripsisse videor: quod idem dominum Georgium¹ quoque facturum esse, non ambigo. Paternae me tua Generositas admonet, fraternae charitatis, vinculorumque illorum, quibus equidem libentissime astringor, omnia profecto cupio quae mihi imperat: neque mihi in omni nostra conversatione, res tam erit ulla proposita, quam ut quotidie magis ac magis, in studiorum similitudine, consuetudinis suavitate, vitae atque victus delectatione, sermonisque societate coalescamus.

Generositatem Tuam, diu foeliciterque incolumem cum tota familia valere, divinaque manu protegi ex animo precor.²

Datae Heidelbergae 17 Januarii 1591.

Külczime: Generoso domino Volffgango Kornis de Szent Pál, iudici regio sedis [Siculic]alis Udvarhely³ etc. Domino mihi summa observantia colendo.

2.

Heidelberg, 1591 januarius 17.

Bogáthi Miklós Bethlen Krisztinának.

Életemig való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint énnekem mindenkor bizodalmas aszszonyomnak: és az hatalmas istennek nagy hálákat adok rólla, hogy ő szent felsége tii Kegyelmetek felől, ilyen kedvünk szerint való jó hireket adot hallanunk: könyörgök is ő szent felségének, hogy

¹ Vagyis Kornis György.

² Záradéka: Servitor G. T. paratissimus.

³ Tévedésből előbb így írta: Maros.

adjon ő szent felsége Kegyelmeteknek, mind urammal ő Kegyelmével, és az én szerelmes öcséimmal és hugaimmal jó egészséges hoszsú életet. Irhatom aszszonyom Kgdnek magunk állapotja felől, hogy az Uristennek szent neve dicsirtessék, mind György uram, és Miklós uram öcséimmal, jó egészségben vagyunk és az menyire isten erőt adott, azon igyekezünk, hogy az Kglmetektől vött költséget heában el ne kölcsük, hanem minnyájan hivatalunkban el járunk. Az Miklós uram állapotját, az (!) hiszem aszszonyom hogy Kgednek György uram bővön meg írja, bizony én is kívánnám, hogy abba az reménségben, az mellyel Kglmetek el bocsátotta volt, Kglmetek meg ne csalatkozott volna; de immár mi egyébben neki nem szolgálhatunk aszszonyom, hanem az mikor velünk vagyon, az mint illik minden jóra intjük és oktadjuk, ő is bizony abban az állapotban ugy viseli magát, és ugy forgódik, hogy senki jobban tőlle nem kívánhatná. Az fejedelemnek és egyéb utánna való fő embereknek nagy kedvében vagyon: de tudom hogy Kgd az György uram leveléből ezekről elég bővön érthet. Azt hiszem aszszonyom értette Kgd ennek előtte is, hogy mi ketten György urammal együtt laktunk, tanoltunk, és egymást mint atyjafiak szerettük: ennek utánna is azon leszünk aszszonyom, hogy azon atyjafiui szeretet maradhasson meg közöttünk, és az mikor kívántatik, mint ilyen idegen földön, egymásnak szolgáljunk: jól lehet az istennek oly kegyelmes gondviselése volt aszszonyom ez ideig velünk, hogy egyinknek is oly nyavalyája nem volt, az kiben egymást segittenünk kellett volna. Hogy ha uraméknak ő Kegyelmeknek jó akaratjokkal leszen aszszonyom, és ha ő Kegyelmek költséggel idején értet, ez helyet és országot talám mi meg változtatjuk, és más országba megyünk: az ideje bizony, hogy immár meg volna, s ő Kegyelmek is mostan meg engette volna, de jól tudja Kgd, hogy költség nélkül az semmiképen nem lehet: mert, kitől isten oltalmazzon, ha nagy betegség miá vagy más szerencsétlenség miá idegen földön meg fogyatkoznánk, meg gondolhatja Kegyelmetek aszszonyom mint lenne dolgunk. Az Uristen ő szent felsége, tartsa meg aszszonyom tü Kegyelmeteket sok jó esztendőig jó egészségesen, boldogul és adja ő felsége, hogy halhassunk, Kegyelmetek felől mind urammal ő Kegyelmével és szerelmes gyermekivel, az én szerelmes atyámfiaival egyetemben jó egészséget, és kívánságunk szerint való hirt.¹

Datae Heidelbergae 17 Januarii 1591.

Külczíme: Generosae dominae Christinae Betlen, consorti generosi domini Volff[gangi] Kornis de Szent Pál etc. Dominae mihi plurimum semper confidenti ac observandae.

3.

Padova, 1593 július 25.

Bogáthi Miklós Kornis Farkasnak.

Generose domine etc.² Az Uristentől ő szent felségétől kívánom uram Kgdnek aszszonyommal ő Kglmével és az Kglmetek szerelmes

¹ Záradéka: Kegyelmednek mindenkor kész szolgálja.

² Szokott üdvözlő és leveleit záró sorait alábbi két levelében elhagyjuk, illetőleg csak jelezzük.

gyermekivel, az én atyámfiaival jó egészségét és ez világban való hosszú életét, melyet ő szent felsége engedjen meg tii Kglmeteknek. Dicsirtessék az Uristennek neve én jó egészségben jutottam uram ide és György uramot is jó egészségben találtam, kin mindkettőnknek nagy örömmünk volt. Hogy Kgd talám én reám való tekintetbe is megengedte György uramnak az Rómában való jövetelt, azt ha Isten éltet igyekezem megszolgálni Kgdnek. Az mi ott való létünket nézi is azon leszünk, hogy se tanuságunkban, se egyéb magunkviselésében az Kglmetek reánk való nehézségére vagy panaszolkodására okot ne adjunk. Utunkat mint rendeltük legyen tudom György uram Kgdnek megírja. Az nagy hévség miá nem itiljük, hogy september előtt Rómába mehessünk, hanem talám Senaban(!) mulatunk, ott is jó academia és sok fő tudós emberek is vadnak, azt az időt is heába el nem töltjük. Írtam vala uram Kgdnek Bécsből is, hogy semmiképpen az Miklós uram öcsém számára való 60 tallérnak szerét nem tehetem. Akkor úgy tetszik, hogy Sebastian Eizler felől írtam volt Kgdnek, hogy mind levélre s mind egyébre gondot visel, de elvétkeztem volt, ha őtet írtam, mert Lazarus Henckellel szoltam, egy ott való fő áros emberrel. Az Uristen ő szent felsége etc.

Patavii, 25 Julii 1593.

Külczíme, mint 1. számu levelén.

4.

Róma, 1595 februáriuus 10.

Bogáthi Miklós Kornis Farkasnak.

Generose domine et avuncule etc.

Az Uristentől ő szent felségétől kívánom uram tii Kegyelmeteknek mind aszszonyommal ő Kegyelmevel és az Kegyelmetek szerelmes gyermekivel, az én szerelmes atyámfiaival jó egészséget és ez világban való hosszú boldog életet, melyet engedjen mindenkoron ő szent felsége Kegyelmetek felől hallanom. Irhatom Kgdnek uram magam felől legyen az Uristennek hála jó egészségben vagyok. Hazánknak nyomorult állapotja felől sok külömb külömbféle hireink vadnak uram,¹ kik közül némelyek féltetnek s némelyek jó reménséggel tartnak. Bánjuk bizony mindnyájan mi is ez háboruságot, de talám az Uristen azért vötte el tollünk az békességet, hogy az hosszú ociumba el ne hidjük magunkat. Könyörgünk az Uristennek, hogy ő szent felsége adja minden jó végre. Itt bizony urunk ő Nagysága felől sok jó hírek hordoztatnak és minnyájan ő Nga felől jó reménségben vadnak, vezérelje Isten minden jóra igyekezetit ő Ngának.² Továbbá uram, énnem atyám parancsolja, hogy haza menjek, kinek az mint itilem talám rövid üdön meg is kell lenni, mivel hogy pedig az üdő így hozta, hogy uram ő Kegyelme is pénzt nem küldhet s az urunk subsidiuma is nem annyi, kivel beérhetném itt lakásomat, kénserítetttem Kgdet talám megbántani irásommal. Az szegény nyavalyás

¹ Az 1594 őszén lefolyt kolozsvári vérengzésre és következményeire vonatkozik.

² Arra céloz, hogy Báthory Zsigmond akkor készült a török ellen.

atyámfia György uram volt adós mintegy nyolczvan aranyammal, ki felől Kgdnek ezelőtt nem írtam, mert nem akartam busítani olyan nagy keserűségében. Mikor azelőtt kimentem vala Olaszországból akkor volt egy lánczom zálagba Paduába, kinek az pénzét én Bécsből neki küldtem vala szegénnek, hogy megváltsa. Ez alatt az láncz elveszett, kiért ő szegény sokat is perlett ott Paduába, de semmit nem nyerhetett. Az pénzt ő nyavalyás elköltötte akkor, mikor én Erdélyben voltam; visszajöveletemkor én sem akarám megfosztani attól az költségtől, az melyet Kgd általam neki küldött vala, s ő is nyavalyás ígére, hogy első occasioval megfizeti, kiről énnekem bizonságom mind Sombori uram s mind Was Ferencz¹ uram. Kgdet kérem mint uramot, Kgd adja meg mentől hamarébb öcsémnek, had iktathassa kezemhez. Bizonyoson elhigye Kgd, hogy mostan felére ajándékon esik, ha Kgd megadja, mert ha az nem leszen, sem itt nem maradhatok, sem útra nem indulhatok. Ha Isten ő szent felsége élteti Kgdet és énnekem is módot ad benne, meg is igyekezem Kgdnek szolgálni, ha ez beneficiummal official. Így ha Paduában viszen Isten, koporsójára is gondot viselhetek az szegény atyámfiának, kit nyilván minnelötte haza menyek megcsináltak. Az mint íram Kgdnek bizonságim is vadnak rólla, s ő magának is szegénnek leveléből megbizonyithatom, mert tudom, hogy írja egy levelébe Páduából, hogy: most is pénzzel kereskedem, azért nem akarlak többel bántani. Úgy vagyok uram, hogy énnekem valami peculiaris chirographusom róla nincsen, mert mi ighen alienumnak véltük az mi atyafiuságunktól egymást anélkül meg nem hinni. Kgdnek azért megszolgálom mint uramnak, Kgd iktassa a pénzt mentől hamarébb öcsém kezében. Az Uristen ő szent felsége etc.

Daten Romae 10 die Februarii 1595.

Külczíme, mint 1. és 3. számú levelein.

(Valamennyi négy levél az Erdélyi Nemzeti Múzeumi levéltár Oklevelek Törzsgyűjteményében; Bogáthi ovalis gyűrűpecsétje nyomával, mert egyik sem maradt meg.)

Dr. Vass Miklós.

¹ Sombori Sándor a László fia és Wass Ferencz a György fia vele egyidőben voltak Olaszországban.

Bod Péter levelei.

Harmadik közlemény.

20.

Szilágyosomlyói Halmágyi Istvánnak.

Magyarigen, 1753 április 12.

Literatissimo Viro D. STEPHANO HALMÁGYI, nunc maxime Academiae Göttingensis ornamento, Amico et Fautori *Petrus Bod V. D. Minister in M. Igen S. P.*

Sisto Tibi nobilissime HALMÁGYI! tres literati orbis Dacici Heroas, *Joannem Vitum Balsaratium*; cui Dacia cunas, Hungaria dedit tumulum; *Stephanum Katona Gelejinum*, qui ortum Hungariae, vitae progressum, Munera ac Dignitates debuit Transylvaniae, ubi conditos etiam cineres habet; *Franciscum Páriz Pápai* totum si nomen excipias Transylvanum. Habes in his tribus eruditissimis Daciae viris, tenore, quod a me sollicite pettiisti *Literatae* quam edere conor *Daciae* specimen ex tribus seculis desumptum ac exhibitum. Ab aliquot jam annis non parvo labore, nec minore molestia, iis colligendis fui intentus, quae ad Ecclesiasticam Patriae pertinent Historiam. Interea plurimi in meam pervenerunt notitiam viri eruditione clari, quorum cum cineribus, nisi aliquis exoriatur ultor, indigne sepulta jacet memoria. Subiit me miseratio tantorum de Ecclesia Dei, de Patria, de Literis optime meritorum virorum et indignatio sortis iniqua; cum apud alias Nationes tot extent *Historiae literariae*, tot vitae, *memoriae* clarorum virorum ab interitu eos vindicantes: hi ab inertia subsequentium aut iniquitate temporum obtriti, imo penitus sepulti jacent. Unde evenit, ut aliis Nationibus pro barbaris aut non procul ab iis distantibus reputemur; cum tamen ingenium Transilvanis ad omnes Artes liberales et Scientias quasvis perdiscendas aequae sit docile et capax, ac quorumvis in Europa Nationum.

Destinavi igitur, si coeptis Supremum benigne adspiraverit Numen, *Literatam* quandam in publicum edere *Daciam*, sive quocunque alio prout amicis harum rerum placuerit, titulo insigniendam, historiam eruditione clarorum in Transylvania virorum, qui ab exordio seculi XVI. ad usque nostra tempora floruerunt. Ubi eorum Nativitas, Educatio, Patria, Munera, Opera, seu Libri in publicum editi, aut in Manuscripto latentes, mors denique in brevi Tabella conspicienda, omnia si fieri possit, sin minus de quibus certo certius constabit, exhibebuntur. Quatuor in Transylvania sunt Religiones, aequo jure, non solum toleratae,

verum Legibus Patriis aequaliter etiam subnixae: fuerunt in his, negari non potest, viri literatissimi, qui locum hic invenient. Religionis diversitas neminem a circulo meo obarcebit. Comparebunt in hoc theatro Personae non tantum Ecclesiasticae, verum etiam Politicae; maxime vero eae, quarum memoria editis quibusdam libris celebrior facta. Imo conspiciendas se prebebuntli teratae etiam quaedam Mulieres, qua probas Falconias, Olympias Moratas, Paulas, Marcellas, si suos habuissent Homeros aut Hieronymos, hinc dubio virtutibus aequassent. Neque titulus eos excludet, qui in Hungaria, cujus pars Transylvaniae principibus quandoque fuit subjecta, a literis commendationem acceperunt, necdum tamen suis meritis ac laudibus vindicati ac redditi.

Epistolas eorum ad alios, aut aliorum ad eos eruditione plenas, sive manuscripto, sive aliquando editas, at vero fugientes et raras Historiam Literariam, Civilem ac Ecclesiasticam illustrantes subinde interseram. Eae enim ex occasione ac subito exaratae omnium optime eorum affectum, conditionem, eruditionem ac Reipublicae Statum expingunt.

Desunt mihi in hac Destinatione ea adminicula, quibus docti in aliis oris talibus dediti sacris abundant. Bibliothecae, Notitiae et Historiae Literariae, communicationes etc.; deest omnium maxime necessarium talibus occupationibus otium impendendum ex causis variis, de quibus non est cur apud Te, carum satis gnarum, pluribus conquerar. Sapientum ergo mihi in hoc opere erit ex domesticis maxime instrumentis, Libris, Literis cujusque in aetate editis et quibusdam Manuscriptis hinc inde saepius casu inventis. Neque *Eruditi* mei eo colore et forma omnes, qua deberent publice exhiberi possunt; at qua possunt ea exhiberi debent.

Non dubito plurimos ex aliarum Regionum doctis alium formaturos conceptum, quam ipsi jam de Transylvanis habent. Ubi tot eminentes in exigua Provincia literatos in Politia et Ecclesia viros exstitisse conspicient. Considerantes insimul raro decem, rarius viginti, rarissime triginta ita praeteriisse annos, ut Provinciam hanc in extrema Christianitatis ora jacentem, Muhammedanisque finitimam, hostiles non vexassent, ac misere expilassent excursiones. Ubi saepius Eruditissimi viri intercepti, aut neci dati, aut ad miserandam abducti captivitatem: supellex libraria simul cum aliis monumentis in favillas redacta. Monumenta, quae cladem effugerunt in terra scrobibus, petrarum cavernis ac subterraneis antris semiputrida conservata sunt.

Methodus in hoc Tractatu observanda mihi placet ea, quam David Czwingger in fora secutus est Literata Hungaria, ut iis Nominibus, quibus claruerunt, ordine Alphabetico exhibeantur, nisi Amicorum et Fautorum aliam svadeat voluntas: possent enim per secula etiam, quibus vixerunt, publico sisti. Trecenti hic circiter e tribus seculis sese conspiciendos praebebunt *Daciae Eruditi*, quorum pauci inter *Literatos Czwinggeri* comparent: illi etiam aut insanis suorum sodalium laudibus in suspensionem vocati, aut adversariorum bile adeo atrati, ut absque suo iudicio interposito opus illud concinnasse videatur: imo suis accensuit literatis quamdam, quieti ingenio fuerit capaci, tamen constat de eo vix tegere et scribere potuisse. Hi suo quisque habitu in publicum prodibunt; alii equidem breviores, alii longiores in tabella lineas nanciscentur, prout Documentorum copia vel inopia feret. Tribus jam qui Te adire gestiunt,

prout animus feret ad Tua limina adeunti facultatem concede; viam Amicos et Fautores tuos adeundi illis aperi, eorumque prout libet, iudicio summitte. Coeteri ubi Deus vitam et otium concesserit, Te, hisque parariis subsequenter, eorum ostia pulsaturi. Iudicium Tuum expectabo. Magyar Igenini in Transylvania. XII. Aprilis Anno MDCCLIII.

21.

Léczfalvi Orbán Péternek.

Magyarigen, 1754, januárius 30.

Fellette alkalmatlan út vagyon, külömben felmentem volna Kégekhez, hogy a mint magam jelentetem vala meg ő Exjának a maga iránt való kedvetlen hirt, úgy most is az jó hirt magam mondanám meg: mely a, hogy felséges asszonyunk ő Exjának egész fizetését élete végeig consiliariussága után megadatni kélmesen resolválta, amely dolgot az udvarnál folytatott g. Teleki László¹ uram. E mellett consiliariusoknak resorváltattak gróf B(ethleni) Bethlen Sámuel uram, aki most is Sorostélyon fekszik, g. Kornis Antal úr is. Itélő mesternek Damokos Antal és Endes, a director. Arannyasszéki főkirálybírónak Bethlen Pál úr, tábla fiának B. Korda György úr. Ezeket, ha Kégek tetszik, maga vagy mgs Úrfi jelentse meg ő Exjának. Köszöntöm a méltóságos Úrfit. Jósef Úrfi jó egészségbe vagyon; kívánná is Kéket látni, de nincs módunk az oda menetelre a rossz útba. Istennek ajánlom Kédet s maradok Kédeknek

M.-Igenben, 30. Jan. 1754.

jóakaró kész szolgálja
Bod Péter.

22.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1754 februárius 6.

Meghalván Vasárnap, hogy a Mgs Ester Kis-Asszony rosszul vagyon, busult Jósef Úrfi;² de most értvén himlősnek lenni és hogy már jó reménység légyen gyógyulásához örvend, hogy által mégyen azon nyavalyán. Mellyben én is kívánom, hogy Isten kegyesmességéből tartsa meg Ngtok örömekre s szerentsésen építse fel.

A Mgs Úrfi jó egészségben vagyon s a tanulást jó kedvel viszi véghez. Vettem valami könyveket ő Nga számára, Theologusokat, mellyeknek árok többre mégyen 20 m. Forintoknál, de ha ötven Forintos Paripával ajándékoztam volna meg, úgy nem örvendhetett volna, mint ezeknek örvendett. Turretinus és Braunnus munkáik. Én ez után is, ha elé találná magát adni az alkalmatosság, vészek a mellyek szükségesek, de Ngodat nem terhelem ez efélékkel, minthogy tsak házi dolgok, Ngodnak pedig nagyobbakkal kell időt tölteni. Feltettem vala, hogy ezeket is tsak a Mgs Gróf

¹ Teleki Sándor fia; nagy Teleki Mihály unokája. Sz. 1701. † 1778.

² Teleki József, a László fia, ki ekkor Bod Péter mellett tanulta a bölcseletet, theológiát és történelmet.

Asszonyinak irjam meg a szent királyi beszéd szerint, de minthogy Ngod most Sorostélyt vagyon, ott az ország és a szászok dolgok miat reá érkezik az levélolvasásra.

Az Úr Boldvai uram oda vagyon Tzegébe;¹ a Levelet megtartottam magamnál, a mig elő jó. Tzelnára az alkalmatlan idők miat nem mehetvén, megirtam vala Létzfalvi Uramnak, hogy maga vagy az Úrfi jelentsék meg, hogy egész fizetést ő Excellentiájának Felsőges Aszszonyunk Guberniális Konsiliariussága után életéig megadja². Tudván én a szokást, hogy a czédulát elé kéri, ugy irtam a mint illet, hogy ki sollicitatiojára lett ez? Ó Exciája a czédulámat megolvastván, azt parancsolta Létzfalvi Uramnak, írja meg, hogy semmit nem felelt. Írátn Létzfalvi Uramnak, hogy jól vagyon, megnyugszom az jó Feleleten. Nékem nem is volt az az tzelom, hogy az olyan hírmondással egy Hordó bort nyerjek, hanem hogy ő Exciája tudja a maga dolgát, hogy nagyob tisztességgel mehet így a koporsóba.

Igaz dolog, hogy Szentkirályon tréfából mondám az Úr Vas Miklós Uram előtt, hogy Tractusunknak nincsen *Inspector Curator*, de valóság-gal is ugy vagyon. Jó véggel Ngtok mint fő kuratorok most esztendeje elvégezte, hogy mindenütt *inquiraltassanak* az Ekklesiák javaik s a melyek oda tartoznak a kiküldött utrumok szerint, a mely végezést mikor megláttam, áldottam a ki meg is gondolta; de ide az a végezés Detzemberbe érkezett, olly messzi volt az Igeni Tractus Szebentől. Akkor is az Curator Urak közlötték ugyan Esperest ural, de az Inquisitorok iránt semmi jó rendelést nem tettek, s minthogy fizetés nélkül való szolgálatot kellett volna tenni, a szegény Esperest Uram mindenfelé folyamodott, de senki nem vállalta, hanem reá estünk osztán Nemzetes Dantzkai Uramra; addig kértük, hogy reá vette magát, el is kezdette, ugy is folytatta a hol volt, hogy azért minden jó embertől dicséretet érdemel; de annyi ismét az akadály, hogy ha job erővel hozzá nem készülnek, véghez nem lehet vinni. Mert akármi hitvány ember ugy látom, ha ellene teszi magát, nehéz leültetni, ha tsak jobban az olyan személyek nem authentizáltatnak. — Az Ekklesiák elszakadoztak mindenkori gyalázatunkra, az igazgatóktól nem függenek, s a mi roszzabb, a kiknek egybe kellene kötni, még azok szaggatják el. Mítsoda jussa, fundamentoma vagyon annak, hogy a Károlyvári, Enyedi, Kolosvári, MVásárhelyi Ekklesiák Esperestség alatt ne legyenek, hanem ha oda való papok legyenek Esperestek? Propudium Regiminis! A mi a mi dolgunkat közelebből nézi, Zeik Moses Uram elhalván, még más helyette curator nincsen. Mi egész traktusostól ha gondolnók, hogy megnyerjük a Mgs Supremum Consistoriumnak, instálnánk Dantzkai Uramat. Magának mennyiben legyen hozzá kedve, azt nem tudom, de a Traktusnak lenne igen épületes, a mint ennek elég jó jeleit adta az itt való kis Ekklesiának igazgatáson és ez mostani Visitation Esperest Uraméknak adsisalván.

Nemzetes Dantzkai Uram és Háza népe jó egészségben vagynak. Ngodat alázatosan köszönti minden jóknak szivesen való kívánásokkal.

Köszöntjük mi is Mgs Grófné Aszszonyomat. Isten vigasztalja meg kedves Esthorájában ő Ngát.

Isten kglmes oltalmába ajánlom Ngodat kedveseivel és maradok alázatos kész szolgája:

M.-Igenben 6 Febr. 1754.

Bod Péter.

¹ Czege község, Szolnok-Dobokamegye kékesi járásában.

² A 21. sz. levélben.

Az Úrfinak szolgálja vagyon, de a míg ezt fogadtuk is, semmi rövidsége nem volt, lévén mellette egy supernumerarius vagy extraordinarius, minthogy most mindennemű állapotokban szoktak affélék lenni, az úrfi szolgálatajában is egy afféle volt.

23.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1754 április 21.

Isten kegyelmességéből az Úrfi¹ ide eljött kár nélkül szombaton estvére. Már Isten ő Felsége kiszolgáltatván egészségünket, dolgunkhoz látni igyekeziünk, úgy, hogy ha mi kárunk esett volna az hosszas, rendes utunkból való kitérés által, azt is kipótolhassuk. Én a mennyire Hivatalom után járó rendes foglalatosságim engedik, a fáradságot nem sajnálom; reménységem vagyon, hogy az Úrfiban is az igyekezet meglészen. Magdeburg Urammal való tanulását is igyekezem úgy igazgatni, a mint legszükségesebbnek látom; igen jó volna, bár csak esztendeig lehetne még megtartani ezen betsületes embert, a melyen mi is Dantzkai Urammal rajta lészünk, hogy itt maradjon.

Mitől fogva Szebenből lelkennek nagy keserűségével kijövék, eddig mind rebege voltam Mgs Aszszony állapotja iránt. Áldott a jó Isten, a ki ő Ngának még életet adott s nekünk ennyiben vigasztalást nyujtott, mellyet ő Felsége tegyen állandóvá.

A Mgs Úrfi a Pénzt kezemhez adta. Köszönöm Ngodnak ebbeli gratiáját; de nem szükség, hogy Ngod annyira szorgalmatoskodjék ez iránt, mert Isten jóvoltából kevés vagyon, a mivel tengjünk-lengjünk.

Köszöni alázatosan Feleségem is a Mgs Gróf Asszony lenbeli Gratiaját, melynek meghálálására alkalmatlan.

Dantzkai uram igen sajnálja, hogy most bé nem mehetett a Ngod parancsolatjára Szebenbe; de a Quartélyház helyjek kiszakasztásokra rendeltetett a Nemes Vármegyétől s mint hogy szoros a terminus, megváltoztatni is nem lehetett. Különben is épen egy ilyen ember kellett azoknak kiszakasztásokra; mert az emberek most majd mindenben a magok hasznokat keresik s kevés a ki az igazságot kívánnyá követni. Onnan vissza jövé, Ngtok akaratjokat jó szível fogja tellyesíteni. Az alatt úgy lehet, hogy az utjából is tudósítja Ngtokat.

Ítt az Püspök Uram ő Ex(ciaja)² Kancellistái eskettenek az Ekklesiának és Dantzkai uramnak is némely sessiói iránt 19 Aprilis, — inkább hiszem nem azért, hogy megörökítsen a mink vagyon abban.

Köszöntjük alázatosan a Mgs Gróf Aszszonyt minden jóknak szives kívánásokkal.

Isten kglmében ajánlván pedig Ngodat kedveseivel egyetemben, maradok Ngodnak

M Igenben 21. Apl. 1754.

alázatos kész szolgálja
Bod Péter.

¹ Teleki József.

² Bajtay József Antal, róm. kath. püspök.

Magdeburg Urammal Levelem írása után beszéltem megmaradása iránt; ő kglme azt mondja, hogy Ngodnak nyilván megmondotta, hogy meg nem marad. Két hetek alatt Bétsből vár valami jóakarójától tudósítást, melly ha érkezik, Ngodnak elküldi; ha nem érkezik is, tovább nem marad; az alatt reméli, hogy fizetésének hátra lévő részét is Ngod gratiájából kezéhez vészi.

24.

Teleki László grófnak

Magyarigen, 1754 július 28.

Kivántam Ngdnak jelenteni alázatosan, hogy Tzelnán a mgs [Gróf Úr] ő Exciája naponként erőtelenebül s ugy tetszik, a vége felé sietetik nyavalyáji. Mintegy két hete már, hogy Dr. Pataki Uram¹ itt lévén, eret vágatott ő Exciáján, éltette egyéb orvosságokkal is, mellyek akkor láttattak használni; de most ismét elgyengült, az ételt is mint ez előtt nem kívánja s nem is igen eszik. Maga is ugy ítél magáról, hogy életének vége igen közel vagyok.

E mellett bizony szánásra méltó, mitsoda állapotban vagyok tseléd nélkül. Senki más nintsen, a szegény Úrfi, Praceptor Kolosvári, az Úrfi inassa, Takáts Mártonné s a Dajka. Jager Péter, Szabó István kídöltek mellőle ő Exciájának. Egy lovászinast vitt vala bé legyezni, mire az is nem tudom mitsoda Szócsel elszökött. [Nem] régen, tsak tegnap előtt ment el innen az ijju Teleki S[ándor]r úr; úgy vagyok a hire, hogy maga szöktette volna el azokat. Megakarta verni a nyavalyás Praceptort is, az uttal elment innen. Ngod fiú, ezeket értvén, valamit cselekedjék, hogy így mind maga is emberek előtt ment legyen. Maga is ő Exciája kezdett vala Ngodhoz bízni s mintegy ragaszkodni; de nem tudom honnan esék ez, hogy Ngod a mint tudom tudósítást innen vett s a felől csak mulólag hagyta ő Exciáját? Ngod ugyan tudja a maga tselekedetinek helyes okát adni a kinek illik, de én tsak azt irom, bátorokdván talán kelletténél is feljebb, hogy Ngod fiú, — nem lehet az attyát ilyen állapotjában így elhagyni.

Köszöntöm a Ngodhoz tartozókat alázatosan. Dantzkai Urammal beszéllettünk vala, hogy ő kglme Postán tudósítsa Ngodat. Már valamellyik tudósítást tsak vészi Ngod.

Isten kegyelmében ajánlom Ngodat, maradok Ngodnak

M. Igenben 28 Julii 1754.

alázatos kész szolgája

Bod Péter.

25.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1756 februárius 16.

Jól tudom, hogy Ngodnak másszor is, de kivált most igen kevés ideje vagyok, a mellyben az efféle emberekkel mint én is tractalhasson:

¹ Sárospataki Dr. Pataki Sámuel, 1738 óta Kolozsvárt lakó híres orvos, kinek az Erd. Nemz. Múzeumban őrzött Teleki levéltárban több mint 200 levele, számos receptje és a pestisről szóló kézírata maradt meg.

mindazáltal oszszon Ngod énnékem is a maga idejéből egy keveset. Nem magam dolga, hanem a Károlyvári Ekklesiáé kénszerit arra, hogy írjak Ngodnak. Nem is örömet eszskedem mások dolgokba; de ha azok elmulatják a magok tiszteteket, a kiket hivataljok kénszeritene s más sem tészzen informatiót oda, az honnan az hiba orvosolodhatnék, az hiba tsak hibául marad a közjónak nagy kárára. A dolog azért, a mellyről Ngodat mint az erdélyi Ekklesiáknak egyik Isten ditsóságét szerető Fő Kuratorát akarom tudósítani, ez:

A Károlyvári Nemes Ekklesia a Tractualis Esperesi Visitatiót minden úton-módon akarja elkerülni, illy okon, hogy ott másszor is afféle nem volt. De ez nem ugy vagyon. 1., mert az Tractus Protocollumába annak az Ekklesiának javai be vagynak írva; az azt mutatja, hogy a tractushoz tartozott. 2., Püspökök lakóhelyek volt s nagy Collegatus; akkor a Püspökök esperestek is voltak 1716 esztendeig s mások nem mehettek oda. Az után Esperest Tiszt. Pelsötzi uram lévén, Pap pedig a Károlyvári Ekklesiában tiszteletes Gajdó Uram ő kglme, visitatiót nem engedett, mert a mint értettem, maga másokkal együtt holmit elvesztegetett s nem akarta, hogy napfényre jöjjön. Superattendentialis Visitatiók ugyan voltak, de azokban az Ekklesia jovotskái iránt semmi kérdés, censura nem volt, az honnan ezek a hibák és károk következtenek:

1., Hogy az Ekklesiabéliek minthogy többire jövevények s nem ott születtek s nevekedtek, az eklesiai dolgokat a mint illenek nem tudják s Esperesttől is nem függenek. A Pap, Mester, Kántor fizetésekét a magok tetszése szerint megtsonkitják, a melly egy jó rendelt Ekklesiának is arbitriumiában nintsen, hanem az Igazgatók hirekkel szokott megesseni.

2., Hogy egy Falunak a Kvártáját vészik, a mellyből jó móddal tartoznának tartani az Ekklesiában s oskolában szolgáló Ministereket; mit tselekesznek véle, magok tudják?

3., Hogy az administratoról a kiknek az Ekklesia jovotskái forganak kezeken, régtől fogva az első emberek számadatlanok, az mostani Kurátoron, Bányai Gáspár Uron kívül, a ki a mint értettem, igyekezi szaporítani az Ekklesiáét, s tett is magok között valami demonstratiót, de ezt is kellett volna megmutatni Esperestnek vagy Superintendensnek, a kitől akarnak függeni.

4. Hogy lévén az az Ekklesia régen a Református Fejedelmek lakóhelyeken, azok sok szép ajándékokban kívánták a magok emlékezeteket fen hagyni, kivált az Ur asztalához. Ugy értettem Tiszteletes Gajdó Uram Papsága idején egy Ur Vacsorájához való nagy ezüst Pohárt az Pénzverő házhoz adtanak; egy ezüst Medenczét valami zsidó által Klobusitzki püspök úrnak adtanak el. Ebben a Medenczében keresztelték volt Rákotzi György Fejedelem fiát Ferentzet. Holmi drága keszkenőket pediglen, mellyeket az fejedelem asszonyok ajándékoztanak volt az Ur asztalához, a zsidó asszonyok a nyakokon viseltenek el. Az illyeneket magok tetszése szerint nem lehetett volna abalienálni, hanem ha ugyantsak arra szorultanak volna, cum consensu superiorum. Melly dolog ha így vagyon (quia ego relata refero, de könnyü Ngodnak megtudni mint Fő Kurátornak) orvoslást kíván.

5. Végre hogy ez unalmas, sőt dízstelen és gyalázatos dolog, hogy az az Ekklesia, a melyről a Traktus is neveztetik és a melynek *matri-moniális* és egyéb causaival legtöbbet bajlódunk Partialis Synodusaink-

ban az Tractus fejtől nem füg. Ez ugyan már nem csak Károlyvárra illik, mert Enyed, Kolozsvár, M.Vásárhely, Kézdi Vásárhely is ilyen. Ez vagon contra naturam Regiminis Ecclesiastici; nem is volt így eleitől fogva. Kezdetek másutt is affélék lenni *Aulica Ecclesia* titulussal, quasi Aula ipsa non pertineret ad ecclesiam. Az ellenközöink előtt tsufoltatunk az ilyen ahéfaliták miat, azt vetve szemünkre, hogy kiki a mint tetszik úgy él, vagy tselekszik, mástól nem füg etc.

Az Isten megáldaná Ngodat azért, ha Ngod Mgs Fő Kurator Ur Társaival egyetemben ezeknek jól végére menvén, az rendes ekklesiái igazgatás módját helyre állatná, a Károlyvári dolgokat is job rendbe szedetné; a mellyekről hogy irjak, erősen kért engemet azok között az egyenetlen emberek között szenvedő jó lelkü, istenfélő atyafi Málnási István Uram. Maga nem akar írni, minthogy most is Isten tudja, hogy vagon közöttök.

Isten kegyelmében ajánlom Ngodat Mgs Uri Házával egyetemben és maradok míg élek

Ngodnak

M. Igenben, 16 Febr. 1756.

alázatos kész szolgálja

Bod Péter.

Kelemen Lajos.

Kőváry László irodalmi munkássága.

(1839—1907)

Kőváry László a legutolsók egyike volt, kik az *Erdélyi Múzeum-Egyesület* bölcsejét ringatták. Az 1859 novemberi közgyűlés szereplői és örvendezői közül már csak egy ember él, az is távol városától és a Múzeum-Egyesülettől. Az utolsó, ki a Múzeum-Egyesület mellett mindvégig megmaradt, kinek az erdélyi művelődési törekvések nemcsak álmaiban éltek, hanem cselekedeteiben is számot tettek; az utolsó, ki egész pályáján azt vallotta, hirdette és igazolta, hogy az ifjúkorban megszeretett Múzeum-Egyesület életét végeig kiséri; az utolsó, ki tanúja volt a régi láng föllobbanásának; az utolsó, ki köztünk járó hagyomány és emlékezés volt ama ragyogó s nekünk létet adó korból: Kőváry László is megtért az *elődök* közé.

Utolsó útjára az *Erdélyi Múzeum* is virágot szór. A legszebb bokrétát, a melyet csak adhat s a nem hervadó babért, melyet saját földünkön, Kőváry kertjéből, szedhettünk; a méltó megemlékezésnek maradandó hirdetőit: Kőváry László írói munkásságának lehető teljes bokrétáját. Megemlékezésünk hálánkat, hálánk elismerésünket, elismerésünk érdemeit, érdemei veszteségünket hirdessék és műveiből font koszorúkat nem sírja, de el nem múló emléke díszére szántuk.

1839.

A' beteg ifju. (Költemény.) — Báthori András. Ész és kincs. Lány-dics. (Epigrammák.) [*Remény.* Zsebkönyv. 269, 270, 365, 369. 1.]
Teke, népszokásaival 1837. [*Nemzeti Társalkodó.* II. félv. 171—173, 180—181. 1.]

1840.

Tájképek. Utazási rajzokban. [*Nemzeti Társalkodó.* I. félv. 65—69, 76—79, 86—88. 1.]
Henriette. (Novella.) [*Regélő.* II. 699—704, 709—711. 1.]
Föld- és országtani vázlatok Szilágyról. [*Tudománytár.* Értekezések. Új folyam VIII. köt. 20—36. 1.]

1841.

Fiducia. (Eredeti novella.) [*Athenaeum*. I. félév. 902—910, 919—926, 935—942, 953—956. hasáb.]
 Barczaság. [*Erdély képekben*. Kiadja Szathmári Pap Károly. 55—62. l.]
 A' Bogátról. [*Nemzeti Társalkodó*. II. félév. 125—126. l.]

1842.

Székelyhonról. MDCCCXLI. Kolozsvártt. A kir. lyceum betűivel 1842.
 8° 3 lev., 205, 3 l.
 Néhány szó Őszintevidékiekhez a' székelyföld ügyében. [*Társalkodó*.
 200. l.]

1843.

Bölöni Farkas Sándor. [*Beszélytár*. I. 4—7. l.]
 Egy alvajáró álmai. [U. o. I. 101—124. l.]
 Romilla. [U. o. II. 67—110. l.]
 A' székelyek Magyarországon. [*Erdélyi Híradó*. 138. l.]
 Levelek az éden' fájáról. [*Regélő*, Pesti Divatlap. II. 1120—30, 1507—
 1514. hasáb.]

1844.

Szentiványi Mihály mint költő. [*Nemzeti Társalkodó*. 7—8. l.]

1845.

Napoleon' fia. (Beszély.) [*Honderü*. II. 366—68, 383—87. l.]

1847.

Erdélyország statistikája. I. kötet. Kolozsvártt, 1847. Tilsch János tulaj-
 dona. (Nyom. az ev. ref. kolégyom betűivel.) 8° 4 lev., 296 l., 1 lev.
 Györke geographiája és historiája Erdélyről. 2-ik képes és átnézett kiadás.
 Kolozsvártt 1847. Tilsch János tulajdona. 8° 84 l., 4 mell.
 Czáfolatok nagyajtai Kovács István bírálatára. [*Erdélyi Híradó*. 819—20,
 834—35, 842—43. l.]

1848.

Vezércikkek. [*Ellenőr*.]
 A polgárosodás. [*Hazánk*.]
 Kell-e Erdélyben csak árnyéka is a politicalai kormányoknak? [*Kossuth Hir-
 lapja*. 227. l.]
 Etele. (Költői korrajz.) [*Országgyűlési emlék*. II. rész. 29—44. l.]

1849.

A' székely nép. [*Közlöny*. 161. l.]

1850.

Gr. Bethlen Miklós első szerelme. [*Magyar írók albuma*. Kiadja Szilágyi
 Sándor. 3—29. l.]
 Báró Wesselényi Miklós életéből. [U. o. 93—95. l.]
 Évszámok fátuma. Adatul Erdély történeti philosophiájához. [U. o. 293. l.]

1851.

- Nagyenyedi album. 1851. Szerk. Szilágyi Sándor. (Könyvismertetés.)
 [*Magyar Hirlap.* 601, 602, 604. sz.]
 Egy régi s egy új csatahely Erdélyben. [U. o. 2523—24. l.]
 Priesznitz Vincze. [U. o. 2903—4. l.]
 Montenegro és megholt vladikája. [U. o. 2929—30. l.]
 Mirabeau szerelmei. [*Remény.* Szerk. Vahot Imre. 246—267. l.]

1852.

- Erdély régiségei. Tizennégy fametszvény- s egy kőrajzzal. Pest, 1852.
 Tilcsch János tulajdona, Kolozsvártt. (Nyom. Beimel J. és Kozma Vazulnál.) 8° XVI, 290. l.
 Gyulafehérvári katedrale. [*Értesítő.* 60—62 l.]
 Az erdélyi arany- és ezüst-bányászat történetéhez. [*Hetilap.* 37—38. l.]
 Állítsunk ipar-tanodákat. [U. o. 61—62, 73—75, 85—88. l.]
 Erdély határszéli szorosútai. [U. o. 65—67, 77—79, 89—90. l.]
 Sóbányák statistikájához. [U. o. 99—101, 111—112. l.]
 Az alvinczi bolgárok és morvák. [U. o. 125—126. l.]
 Kereskedelmünk érdekében. [U. o. 135—137. l.]
 Székely népköltészet. [*Hölgyfutár.* 563, 572, 577—78, 589—90, 605—7, 622—23. l.]
 Brandenburgi Katalin. [*Losonczi Phönix.* 214—248. l.]
 Opour. (Történeti novella.) [*Pesti Napló.* 723—729. sz.]
 Jancsó Pál színész. [*Thalia.*]

1853.

- Erdély földe ritkaságai. Kilencz fametszvénynyel. Kolozsvártt. 1853. Tilcsch János tulajdona. (Nyom. a rom. kath. lyc. nyomd.) 8° 264 l.
 A nőnem szellemi nagysága. [*Délibáb.* l. 261—65, 293—97. l.]
 A magyar történeti regék philosophiája. [U. o. II. 1—4, 33—36, 71—74 l.]
 Erdély tündér-regéi. [*Erdélyi naptár.* 42—73. l.]
 A császári körút Erdélyben, 1852. [U. o. 74—97. l.]
 Romjaink, ősepület-maradványaink érdekében. [U. o. 68—101. l.]
 Állítsunk ipar-tanodákat. [U. o. 133—142. l.]
 Uj évre. [*Hetilap.* 1—2. l.]
 A találmányok és fölfedezések kora, adatul a polgárosodás történetéhez. [U. o. 5. sz.]
 Jegyzetek Cserei M. historiája pesti kiadására. [U. o. 113—115. l.]
 Az adott szó. (Történeti beszély.) [U. o. 126—129. l.]
 Kísérletek az erdélyi színészet történetéhez. [U. o. 128—140, 151—153, 204—206, 217—219. l.]
 Hegyeink elnevezése ügyében. (Bínder György urnak.) [U. o. 150—151 l.]
 Állítsunk szepítő bizottmányokat. [U. o. 171—172. l.]
 Erdély jelenlegi statisztikájához. [U. o. 240—242, 264—265. l.]
 Oklevelek. [U. o. 243—44, 266 l.]
 Tököli és neje végnapjai. [U. o. 275—76. l.]
 A fejedelmi kor hadi taktikája. [U. o. 299—300. l.]
 Egeres kastélya, viz-okádója és hidegforrása. [U. o. 1—2. l.]
 Hitel-bank kellene. [U. o. 13. l.]

- A francia és magyar nemzet párvonalához. [U. o. 41—42. l.]
 Erdély nevezetes rónái. (Agyagfalvi rét, Balázsfalvi rét, Bogát, Hátszeg tere, Keresztesmező. Kereszténysziget rétje, Miriszlói csatatér, Szentpáli rét, Zernyesti tér. [U. o. 49—50, 58. l.]
 Néhány fürdőnk az idén. (Előpatak, Radna, Bodok, Bázna, Algyógy, Kiruj, Homoród, Csik-Tusnád.) [U. o. 65—66, 69—70, 81—82, 87, 109—10. l.]
 Lopez Narciso. (†1851.) [U. o. 74—75. l.]
 A magyar szent korona. [U. o. 89—90. l.]
 Richmond báró és Bourbon herceg. [U. o. 106—107. l.]
 Tagosítás a lehető rövid időn. [U. o. 121, 129. l.]
 Színészet. Színészet és színházunk. [U. o. 122, 125—26, 134, 165—66, 174—75, 182—83. l.]
 A halottak emlék-napja. [U. o. 142. l.]
 Ipartanodánk állása. [U. o. 149. l.]
 Főispán b. Naláczi József emlékirata. [U. o. 169—170, 173—74, 178, 182. l.]
 Az erdélyi honbuvárlati társulat és folyóirata. [U. o. 198. l.]
 Ős-emlékeink felett. [U. o. 210—211. l.]
 Kolozsvár. [*Magyarország és Erdély képekben.* I. köt. 76—82. l.]
 Rhapsodiák. Erdély történetétől. [*Pesti Napló.* 863—64, 866, 868—73. sz.]
 Első szerelem. (Novella.) [*Szikszoói Enyhlapok.* 24—67. l.]

1854.

- Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvárt, 1854. (Nyomatott az ev. ref. főtanoda betűivel.) 8° 279 l.
 Jegyzetek naptár-irodalmunk történetéhez. [*Erdélyi naptár.* 17—19. l.]
 Az erdélyi emigrációk történetéhez. (1. Tököli végnapjai. 2. II. Rákóczi Ferencz emigrációja. (Töredékek Mikes Kelemen leveleiből.) [U. o. 20—42. l.]
 Állítsunk szepítő-bizottmányokat. [U. o. 51—52. l.]
 A halottak emlék-napja, nov. 2-án. [U. o. 54—55. l.]
 Hova költözött a boldogság? [U. o. 57—60. l.]
 A családi élet és nőnevelés. [U. o. 60—62. l.]
 Egyszerűsítsük háztartásunkat. [U. o. 63—66. l.]
 Erdély színészeite legújabb történetéhez. [U. o. 67—78. l.]
 Erdély régiségeihez. (Ős-emlékeink felett. Tiboldon talált pénzekről (1853). A B. Hunyadon talált régi pénzek (1853). Az építészeti emlékek conservátora hatásköre és utasítása. A talált kincseket illető rendeletek.) [U. o. 93—98. l.]
 Erdély krónikája. (1849—1854.) [U. o. 150—159. l.]
 Kirándulás Fejérvárra. [*Hetilap.* 2—3. sz.]
 A török birodalom. [U. o. 6, 10, 12—14. sz.]
 Irodalmi csatározás. [U. o. 7. sz.]
 Emlékügyi eszmék. [U. o. 8. sz.]
 Báró Dujardin József. (†1771). [U. o. 15. sz.]
 Néhány szó Szamosujvárról. [20. sz.]
 Böjti gondolatok. [U. o. 21, 23, 25, 27, 28. sz.]
 Színészet és színházunk. [U. o. 26, 30, 36, 49. sz.]
 Az építészeti emlékek conservátora hatásköre és utasítása. [U. o. 32. sz.]
 2000 pft. leánynövelde alapítására. [U. o. 33. sz.]

- A talált kincseket illető rendeletek. [U. o. 34. sz.]
 A Barra-émlék s egy új temető. [U. o. 35. sz.]
 A keleti kérdés. [U. o. 36. sz.]
 Állítandó leány-növeldénk ügye. [U. o. 37. sz.]
 „Erdély nevezetesebb családai“ és töredékek családíratunk philosophiájához. [U. o. 39—41, 47. sz.]
 A magyar írók segélypénztára érdekében. [U. o. 52. sz.]
 Historiás ének a jeles győzedelemről . . . Erdélyben a Kenyermezőjén 1479. Írta Temesvári István deák 1569. [U. o. 53—55. sz.]
 Jegyzetek növényzetünk történetéhez. [U. o. 62—64. sz.]
 Ápoljuk zenészetű hajlamunkat. [U. o. 65. sz.]
 Iparunk és kereskedelmünk. [U. o. 67—69, 71—74, 80, 87, 93, 95. sz.]
 Állítsunk eszményi muzeumot. [U. o. 96. sz.]
 Cseléd-reform. [U. o. 97. sz.]
 A magyar irodalom Erdélyben. [U. o. 98—99. sz.]
 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. [*Magyar- és Erdélyország képekben.* II. köt. 135—137. l.]
 Erdélyi tájképek és régiségek. [U. o. II. köt. 59—76. l. — III. köt. 132—137. l.]
 Kivonatok „Székelyhonról“ írt könyvéből (1841). [U. o. IV. köt. 105—110. l.]
 Székely népmondák. [U. o. IV. köt. 111—112. l.]
 Erdélyi krónika. 1852. 1853. [*Müller Gyula nagynaptára.* III. évf. 113. l.]
 Klausenburg. [*Ungarn und Siebenbürgen in Bildern.* 139—146. l.]

1855.

- Erdély nevezetesebb asszonyai. I. Ujfalvi Krisztina. (1761—1818.) [*Család Könyve.* I. évf. 273—275. l.]
 A vakokért és süketnémákért. [*Hetilap.* 3. sz.]
 A cigányok multja Erdélyben. [U. o. 10. sz.]
 Emlékezések gr. Teleki Józsefre. [U. o. 16. sz.]
 Bolnai Kolozsvárt. (Ifj. gr. Bethlen Miklós.) [U. o. 19. sz.]
 Az újév. (Beszély.) [*Hölgyfutár.* 10, 14. l.]
 Székelyné. (Ungar Anna.) [*A Nagy világ képekben.* 45—48. hasáb.]
 Tordahasadék és barlangjai Erdélyben. [U. o. 139—141. hasáb.]

1856.

- Erdély nevezetesebb asszonyai. II. Cserei Ilona, b. Wesselényi Miklósné. (1753—1830). III. Kornis Kata. (Haller Jánosné), (1650—1700). IV. Gróf Bethlen Kata. (Gróf Haller Lászlóné, később gróf Teleki Józsefné), (1700—1759). V. Bárány Dániel Polixena. (B. Wesselényi Istvánné). VI. Gróf Teleki Mária. (Gróf Rédei Adámné.) [*Család Könyve.* II. évf. 137—139., 209—210. l.]
 Jegyzeteimből. I. Festőink névrokonsága. II. A halál epigrammái. [*Erdélyi Múzeum.* Kolozsvári Közlöny melléklete. 24—25, 87. l.]
 Erdélyi írók. I. Méhes Sámuel. (1785—1852). [U. o. 31—32. l.]
 Rhapsodiák. [*Kolozsvári Közlöny.* 15, 23. l.]
 Bárány Reden. († 1856.) [U. o. 664. l.]
 Bolyai Farkas. [*Pesti Napló.* 495. sz.]

Az Erdélyi Múzeum és Múzeum-Egylet keletkezése. [*Unio*, Zsebkönyv.]
Tordahasadék. [*Vahot Imre nagy naptára*. II. évf. 235—36. l.]
Kolozsvár emlék szobrai. [*Vasárnapi Ujság*. 360, 370. l.]

1857.

Kisebb munkái. I—II. kötet. Kolozsvár, 1857. Stein János. (Az ev. ref. főtanoda betüivel.) 12° l. köt. Száz történelmi regék. XII, 216. l.
— Történelmi adomák. 2 lev., 212 l.
Gróf Kemény József. [*Déliabáb. Képes naptár 1858-ra*. 77—80. l.]
Az Erdélyi Múzeum ügye. [*Erdélyi Múzeum. Almanach*. 1—12. l.]
Ipar-kereskedelmi cikkek. [*Kolozsvári Közlöny*. 251, 259—60. l.]
A pénzsűkülés okai és ellenszerei. (Ipar-kereskedelmi szempontból.)
[*Magyar Sajtó*. 251, 263, 275, 283 l.]
A pénzkrisis hordereje. [U. o. 1061—62, 1069, 1081—82, 1090, 1101—2, 1113—14. l.]
Torda Erdélyben. [*Mátyás diák könyvesháza*. I. füzet. 2-ik kiadás. 39—42. l.]
Küküllő. [*Müller Gyula és Vahot Imre 1857-iki magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*. 156—157. l.]
Nagyág. [U. o. 173—174. l.]
Magyar családi élet Erdélyben, hajdan és most. [*Napkelet*. 11—13, 20—22, 39—41, 54—55, 106, 131—133. l.]

1859.

Erdély krónikája a forradalom után. Kolozsvár. 1859. (?)
Erdély történelme. I—II. kötet. Kolozsvártt, Stein János. 1859. (Nyom. az ev. ref. kollegium bet.) 8° l. köt. XXVIII, 174. l., 1 lev. — II. köt. XXIV, 158. l., 5 lev.
Böloni Farkas Sándor életrajza. (1795—1842). [*Napkelet*. 104—105. l.]

1860.

Erdély történelme. III. kötet. Kolozsvártt, Stein János. (Az ev. ref. főtanoda bet.) 1860. 8° 2 lev., 198 l., 3 lev.
A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Kolozsvártt, Stein János. 1860. (Nyom. az ev. ref. főtanoda bet.) 8° 3 lev., 184 l.
Radna templom romja Erdélyben. [*Emich G. nagy képes naptára*. 152. l.]

1861.

Erdély története 1848—49-ben. Pest, 1861. Emich Gusztáv. 8° 2 lev., 279 l.
Okmánytár az 1848—9-ki erdélyi eseményekhez. Összegejté —. Kolozsvártt, Demjén László bizománya. 1861. (Nyom. Gámán Jánosnál.) 8° 204 l., 2 lev.
A női hajzat, fejkés s egyes öltözetek. [*Divatcsarnok*. 229. l.]
A női hajzat és fejkés. [*Hölgyfutár*. 149. l.]
Háromszék és a székek. [U. o. 980—982. l.]
A női viselet. [*Napkelet*.]

1862.

Háztartás őseinknél. [*Alkotmányos nagy naptár*. 96. l.]
Vezércikkek. [*Korunk*.]

- Bethlen Gábor fejedelem. (Korrajz.) [U. o. 88, 91—96. sz.]
 Erdély krónikája 1849-től. [U. o. 98, 100—101, 111—115, 117, 121—26,
 132—33, 137, 146—48, 152, 155, 157, 167, 169, 172, 175, 177. sz.]
 Erdély régi nagysága alapeszméi. [U. o. 99. sz.]
 Emlékezés gr. Kendeffi Adámra (1795—1834.) [U. o. 102. sz.]
 Tanulmányok II. József cs. reformjai felett. [U. o. 103—106 sz.]

1863.

- Erdély történelme. IV—V. kötet. Kolozsvártt. Stein János. 1863. (Nyom.
 Gámán J.-nál.) 8° IV. köt. 271 l. — V. köt. 240 l.
 Györke Erdélyt újra útazta. V-dik javított kiadás, képekkel. Kolozsvártt,
 1863. Stein János sajátja. Nyom. az ev. ref. főtanoda bet.) 8° 52 l.
 Györke historiája Erdélyről. VI. javított kiadás képekkel. Kolozsvártt,
 1863. Stein János sajátja. (Az ev. ref. főtanoda bet.) 8° 64 l.
 Gróf Bethlen Miklós emlékiratai, különös tekintettel arra, hogy ifjúkori élet-
 irata nem apokryph. [*Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei*. II. köt.
 124—128. l.]
 Vezércikkek. [*Korunk*.]
 Erdély krónikája 1849-től. [U. o. 2—4, 16, 23, 29, 57—62, 65, 69—70,
 81, 90, 125, 141—143. sz.]

1864.

- Vezércikkek. [*Korunk*.]
 Erdély krónikája 1849-től. [U. o. 3—4, 9—10. sz.]

1865.

- Erdély nevezetesebb asszonyai. I. Ujfalvi Krisztina. II. Cserei Ilona, b.
 Wesselényi Miklósné. III. Kornizs Kata (Haller Jánosné). IV. Gr.
 Bethlen Kata (gr. Haller Lászlóné, később gr. Teleki Józsefné.)
 V. Bárány Dániel Polixena (b. Wesselényi Istvánné.) VI. Gr. Teleki
 Mária (gr. Rédei Ádámné). [*Kolozsvári nagy naptár*. 30—38. l.]
 Vezércikkek. [*Korunk*.]
 Erdély krónikája. 1856-ban. [U. o. 3. sz.]
 A Rákóczy-forradalom Erdélyben. [U. o. 34—39, 42—46. sz.]
 Az unio kimondása 1848-ban. [U. o. 109—114. sz.]
 A színészet Kolozsvártt 1822—3-ban. [*Korunk Tárczája*. 53—55. l.]
 Történelmi kalászok. I. A kolozsvári magyar szabó-czéh jegyzőkönyve.
 II. A régi viseletek és szokásokhoz. [U. o. 69—70, 78—79. l.]
 A nemzeti fejedelemség udvari szertartásai. [U. o. 138—39, 148—150,
 154—55. l.]
 A nőnem történeti multja. [U. o. 178—79, 186—88, 193—94. l.]

1866.

- Erdély építészeti emlékei. 30 fametszvénynyel. „Erdély régiségei“ második,
 bővített kiadása. Kolozsvártt, 1866. Kiadja Stein J. (Az ev. ref. fő-
 tanoda betüivel.) 8° XII, 335 l.
 Erdély történelme. VI. kötet. Kolozsvártt. Stein János. 1866. (Nyom. az
 ev. ref. főtanoda bet.) 8° 240 l.
 Vezércikkek. [*Korunk*.]

Emlékezés Ujfalvi Sándorra. (1792--1866.) [U. o. 84. sz.]
Régi harangok. [U. o. 89. sz.]

1867.

Győrke története Erdélyről. 2 képpel. Hetedik javított és bővített kiadás. Kolozsvárt, 1867. Stein János tulajdona. (Az ev. ref. főtanoda bet.) 8° 67. l.; 2 mell.
A szombatosok Erdélyben. (Történelmi tanulmány.) [*Keresztény Magvető*. 244—261. l.]
Vezércikkék. [*Korunk*.]
A keletkező kolozsvári takarékpénztár. [*Unio*. 6. sz.]

1870.

Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869—70-ki népszámlálás szerint. Népszámlálási bizottsági jelentés. Jegyzetekkel kísérte —. Kolozsvárt, 1870. (Ny. Gámán J. örökösénél.) 8° 63 l.
A magyar és osztrák megszűnt, működő és keletkező biztosító társaságok történeti és statisztikai átnézete. (Biztosításügyi évkönyv. 1870.) Pest, Ráth Mór. 1870. (Ny. Gámán J. örökösénél Kolozsvártt.) 8° 151 l.
Bank- és biztosítás ügye. [*Közgazdasági Hetilap*.]
A népszámlálás biztosításügyi fontossága. [U. o.]
Magyar viseletek a nemzeti fejedelmek korából. [*Magyarország képekben*. l. 306—311. l.]

1871.

Az állami tűzbiztosítás mint másutt van, s nálunk is lehetne. Kolozsvár. 1871. (?)
Az életbiztosítás mint legbiztosabb tőkeszerzés népszerű ismertetése. Pest. 1871. (Kolozsvár. Stein J.) 8° 32 l.
A megyei és országos állami biztosítás rendszere. Kolozsvár. 1871. (?)
Az erdélyi országos színház keletkezése, alapítása, építtetése és megnyílása. (Az 50 éves jubileum alkalmából.) [*Kelet*. 236, 240—41, 244—45, 248, 252—53. l.]
Emlékezés Versaillesra. [U. o. 260. l.]
Péchy Simon, kancellár. (1598—1640.) [*Keresztény Magvető* 34—48. l.]

1872.

A forradalom utáni napok Erdélyben. (Korrajz.) [*Részvét-album a kolozsvári és marosvásárhelyi árvaházak javára*. 115—121. l.]

1873.

Dávid Ferencz elítéltetése. (Egyháztörténelmi korrajz.) [*Keresztény Magvető*. 321—331. l.]

1877.

A biztosításügy multja, jelene, hazánkban és külföldön. (Biztosításügyi évkönyv. II. évfolyam. 1. füzet. Irodalom. Könyvészet. Tan- és együletügy.) Budapest. Tettei Nándor. 1877. (Ny. Gámán János örökösénél Kolozsvártt.) 8° 48 l. [Mutatvány szám. Több nem jelent meg!]

A kölcsönös segélypénztárak és gondoskodó intézetek nálunk és külföldön. Budapest, 1877. Tettei Nándor és Társa. 8° 2 lev., 63 l.

1878.

Az iskolai takarékpénztárak. [*Keresztény Magvető*. 105—117. l.]

1879.

Az életbiztosítás és a család. [*Keresztény Magvető*. 92—96. l.]
A sz. kereszturi tanoda tovább fejtésének kérdése. Nyiltlevél a szerkesztőséghez. [U. o. 417—420. l.]

1880.

A vasutasok kötelező baleset biztosítása behozata érdekében emlékirat. Budapest 1880. (?)
A nyugdíjintézetek külföldön. A magyar néptanítók országos nyugdíj- és gyámintézete. Az unitárius közönségnél tervelt nyugdíj- és segély-pénztár. [*Keresztény Magvető*. 31—42. l.]
A hírlapírók egyesülete által tervezett nyugdíjintézet lehetősége. [*Magyar Polgár*. 46. sz.]

1881.

A biztosításügyi politika nálunk és a külföldön. [*Nemzetgazdasági Szemle*, II. füzet. 23—67. l.]
Szinházégek 1869—81-ben. [*Vasárnapi Ujság*. 812—813. l.]

1882.

Ujfalvi Krisztina és kiadatlan versei. [*Figyelő*. 228—236 l.]
A katona kötelezettség- és háboruveszély biztosítás. Statisztikai tanulmány. [*Nemzetgazdasági Szemle*. IV. füzet. 23—31. l.]

1883.

A kolozsvári kiségitő-takarékpénztár első huszonöt éve. Az igazgatóság megbízásából szerkesztette —. Az egyesület kiadása. 1883. (Nyomatott Stein Jánosnál Kolozsvárt.) 8° 36 l., 2 lev.

1884.

Az életbiztosítás rendszere. Budapest. 1884. (Hornyánszky Viktor.) 8° VIII., 210 l.
A magyarok honfoglalása. (Történetbölcselemi tanulmány.) [*Keresztény Magvető*. 201—209. l.]
Napjaink történetéhez. [*Magyar Polgár*. 257—261. sz.]
Erdély építészeti emlékei. [*Pulszky Ferencznek 50 éves írói működése jubileumára*. 108—111. l.]

1885.

A keresztény vallás felvétele nemzetünk által. (Történelmi tanulmány az állameszme szempontjából.) [*Keresztény Magvető*. 203—210. l.]

- A hierarchia kifejlődése és első hatásai hazai történetünkre. (Történet-bölcseleti tanulmány.) [U. o. 331—337. l.]
- A hűbéri rendszer szelleme. Különös tekintettel a családi és társadalmi életre. (Történet-bölcseleti tanulmány.) [*Turul.* 97—104, 157—166. l.]

1886.

- Észrevételek a magyar történetírás jelenkori feladatára. Különnyomat az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának III. kötetéből. Kolozsvár. 1886. 8° 29 l.
- A keresztény család hivatása. (Külön lenyomat a Keresztény Magvető XXI. évf. 6 ik füzetéből.) Kolozsvárt, Nyom. a „Magyar Polgár“ kny. 1886. 8° 8 l. [*A Dávid Ferencz Egylet kiadványai* IV. szám. 1886. Felolvasások. I. kötet, 2. füzet.]
- A kolozsvári piaczi templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése 1852—1886. Kolozsvárt. Stein János. 1886. 110 l. ~ Ugyanaz. [*Kolozsvári Közlöny.* 125—138. sz.]
- A kolozsvári sétater keletkezése és fejlődése 1812—1886. A Sétater Egylet jelentése 20 év utáni feloszlása alkalmából. Kolozsvárt, Nyom. a Magyar Polgár nyomd. 1886. 8° 67 l. — Ugyanaz. [*Magyar Polgár.* 94, 96—99, 101. sz.]
- Észrevételek a magyar történetírás jelenlegi feladatához. Különös tekintettel történelmünk szellemére. [*Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és tört. tud. szakosztályának kiadványai.* 130—158. l.]
- A reformatio kezdetei. (Történetbölcseleti tanulmány.) [*Keresztény Magvető.* 1—5. l.]
- A keresztény család hivatása. [U. o. 321—327. l.]

1887.

- Hunyadmegye negyven év után. (Uti jegyzetek Erdély monographiájához.) [*Kolozsvár.* 195—200. sz.]

1888.

- A kiegyezés és koronázás 1867-ben. [*Keresztény Magvető.* 151—159. l.]
- Nyílt levél a Petőfi-Múzeum kiadóhoz. [*Petőfi-Múzeum.* 52—60 hasáb.]
- János Zsigmond. (1540—1571.) [*Unitárius Közlöny.* 66—70. l.]

1889.

- Kolozsvár közgazdasági fejlődése, iránya és feltételei. 1888. Jelentés. Kolozsvár. 1889. Fejér Vilmos. 8° 32 l.
- Negyvennyolcz előtti irodalmi viszonyaink. [*Keleti virágok.* I. k. 227—36. l.]
- Hogy szűnt meg a censura Kolozsvárt. [*Kolozsvár.* 64. sz.]

1890.

- A lajtántuli fürdők szervezete és berendezése, tekintettel az erdélyi fürdők kívánalmaira. Közgazdasági előadói tanulmány. Kolozsvárt, Ajtai K. A'bert. 1890. 8° 44 l.
- Első és utolsó találkozásunk. [*Orbán Balázs emléke.* 6—7. l.]
- Levél a szerkesztőhöz. (Szabó Sámuel, Szabó Anna, Brassai Sámuel.) [*Unitárius Közlöny.* 43—45. l.]

1892.

- Erdély régiségei és történelmi emlékei. 30 fametszvénynyel. Kolozsvár. 1892. Stein János. 8° XII, 331 l. [Czimplap kiadás!]
- Kolozsvár köztisztasági és közegészségügyi mozgalmi és kiváncsi. Közgazdasági előadói jelentés. (1890—92.) Kolozsvárt, Ajtai K. Albert. 1892. 8° 45 l.
- Nemzetünk jövője. [Erdélyi írók és művészek almanachja. 226—232. l.] Kovácsi Antal, mint gyermek és ifju. [Unitárius Közlöny. 21—22. l.] Emlékezés Darkó Károly tordai tanárra. [U. o. 117—119. l.]

1894.

- Emlékezés Berde ifjabb korára. [Unitárius Közlöny. 23—25. l.]

1895.

- Milleniumi képtárgyak Kolozsvármegye történetéből. (K. L., Márki Sándor, Szádeczky Lajos.) [Erdélyi Múzeum. 51—55. l.] Az erdélyi uniókép még élő alakjai. [Nemzeti Ujság. 354. sz.]

1897.

- A millenium lefolyásának története és a millenaris emlékkalkotások. Budapest. Athenaeum. 1897. 8° VIII, 320 l.
- A száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályatutása és munkái. (1797—1897.) Lenyomat az Erdélyi Múzeum 1897. évi szept., oct., nov. és deczemberi, a Keresztény Magvető deczemberi füzetéből. Kolozsvár. Ajtai K. Albert kny. 1897. 8° 2 lev., 74 l.
- Testedző intézményeink múltja Kolozsvárt. A kolozsvári Torna-Vívoda intézet 1897 június 12-én tartott 25 éves jubileuma alkalmára. Kolozsvár. Ajtai K. Albert kny. 1897. 8° 13 l., 1 lev.
- Brassai Sámuel végnapjai s halála. [Ellenzék. 141. sz.] Brassai százéves pályafutása. (1797—1897.) [Erdélyi Múzeum. 350—361, 444—456, 505—518, 550—560. l.] Brassai, mint collegiumunk tanára. (1836—1848.) [Keresztény Magvető. 148—153. l.] Brassai a tudós, az író és munkái. [U. o. 293—309. l.]

1898.

- A márcziusi napok civilisationk keretében. [Erdélyi Múzeum. 129—137. l.] Az unio kimondásának félszázados emlékűnnepén. [U. o. 297—306. l.] Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira. [1848—49. Történelmi Lapok. 1—3, 9—11, 17—19, 25—28, 33—35, 45—46, 61—62, 69—71, 88—89, 101—104, 117—119, 125—127. l.] Szellemünk képviselői a Millenium századában. [Keresztény Magvető. 129—139, 185—192, 241—252, 301—309. l.] Kolozsvár a föld alatt. [Magyar Polgár. 13. sz.] Brassai halála évfordulóján. [U. o. 73. sz.] Erzsébet napja. [U. o. 195. sz.] Mátyás király születési házának stilje hatvan év előtt. [U. o. 200. sz.] Erzsébetek a magyar történetben. [U. o. 225. sz.]

1899.

- A magyar unitáriusok története a XVIII. és XIX. században emlék- és életrajzokban. I. füzet: Az unitárius vallást megmentő családok. (Lenyomat a Keresztény Magvető 1898. és 99-ki folyamából, hol Szellemünk képviselői a Millenium századában cím alatt jelent meg.) Kolozsvár, Ajtai K. Albert kny. 1889. 8° 2 lev., 92 l.
- Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira. (Különnyomat az 1848—49. Történelmi Lapok 1898. évfolyamából Kolozsvár. 1899. Gámán J. örökösei. 8° 101 l., 1 lev.)
- Találkozásaim Petőfivel, végnapjaiban. [*Aranyosvidék*. 116—117. l.]
- Visszaemlékezés Torda forradalom előtti közéletére. [U. o. 201—202, 207—208. l.]
- Az Erdélyi Múzeum Egylet megnyitása negyven évvel ezelőtt. (1859. nov. 23—25-én.) [*Erdélyi Múzeum*. 657—660. l.]
- Szellemünk képviselői a Millenium századában. [*Keresztény Magvető*. 20—31, 76—84, 131—146, 193—208. l.]
- A 80 éves történetíró. [*Kolozsvári Lapok*. 395—396. l.]
- Emléktáblát Szilágyi Sándor szülőházára. [*Magyar Polgár*. 12. sz.]
- Szilágyi Sándor emléktáblája s ifjukora. [U. o. 14. sz.]
- Ki építtette a főtéri statuát. [U. o. 114. sz.]
- Hogyan indul Brassai emlékezetének ünneplése. [U. o. 142. sz.]
- Püspökeink a Millenium századában. [*Unitárius Közlöny*. 201—205. l.]
- Az unitarizmus a nevelés és közoktatás szolgálatában. [U. o. 249—252. l.]

1900.

- Hunyadmegye kihalt családjairól. Déva. Hirsch Adolf kny. 1900. 8° 5—11. l. [*Hunyadmegye nemes családjai*. I köt. 1 szám.]
- Visszaemlékezés az 50 év előtti pesti írói életre [*Fővárosi Lapok*. 5—7 l.]
- Hunyadmegye kihalt családjairól. (Adalék Dobai nyomán a hunyadmegyei családok aranykönyvéhez.) [*A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat XI. évkönyve*. 51—57. l.]
- Lázár István XVIII. püspökünk. [*Unitárius Közlöny*. 35—40. l.]

1901.

- A Millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére. (Külön lenyomat az „Erdélyi Múzeum“ 1901. évf-ból.) Kolozsvár, Ajtai K. Albert kny. 1901. 8° 78 l., 1 lev.)
- Ugyanaz. [*Erdélyi Múzeum*. 65—78, 125—134, 202—217, 269—281 319—330, 549—562. l.]
- János Zsigmond. (1540—1571.) [*A kolozsvári unitárius koll. írásban, és képekben*. 11—13. l.]
- Lázár István püspök. (1742—1811.) [U. o. 21—24. l.]
- Visszaemlékezés a régi vármegyékre s egy kis utóirat. [*Magyar Polgár*. 294. sz.]
- Nemzeti elem a Szilveszter-est ünneplésében. [U. o. 298. sz.]

1902.

János Zsigmond fejedelem Árpád- és Anjou-utód. [*Keresztény Magvető*. 226—227. l.]

Rendőrségi visszaemlékezések. [*Magyar Polgár*. 16. sz.]

Visszaemlékezések Bem táborkarára. [U. o. 62. sz.]

Az erdélyi országgyűlés gyorsirói. [U. o. 99. sz.]

Felkért visszaemlékezés Ferenczy Lászlóra, az Emke alapítványozójára. [U. o. 116. sz.]

Régi historikus víziói t. tudóságra felavattatása alatt. [U. o. 130. sz.]

Kossuth, 1848 előtt. [U. o. 226—227. sz.]

A Mátyás-szobor és mestere. [U. o. 233. sz.]

Mátyás király kora. [*Mátyás király emlékkönyv*. Szerk. Márki Sándor. 3—9. l.]

Visszaemlékezés Bem székely táborkarára. [*Ujság*. 72—73. sz.]

Az angolok mai koronázása. [U. o. 218. sz.]

Koszorunk a Wesselényi-szoborra. [U. o. 257. sz.]

Visszaemlékezés a belga királyné leánykora egy epizódjára [U. o. 271. sz.]

A Mátyás-szobor régi kövei. [U. o. 281. sz.]

1903.

Gróf Bethlen Gergely honvéd ezredes, olasz tábornok. (1810—67.) [*Ellenzék*. 223. sz.]

A forradalomra lejött ifjuság olvasmánya. [*Legkedvesebb könyveim*. Össze-
gyűjtötte Gyalui Farkas. 20—29. l.]

Mátyás király. (1438—1490.) Magyarázat Fadrusz szobrához. [*Magyar Polgár*. 277—284. sz.]

Egy márczius 15-ike Mátyás korában. [*Ujság*. 73. sz.]

1904.

Szigethy Csehi Miklós, a piskii hős. (1824—1904.) [*Keresztény Magvető*. 144—147. l.]

Mátyás király. (1458—1490.) [*Magyar Polgár*. 12, 13, 15—19, 34—44. sz.]

Félszázad előtt... (Visszaemlékezés a félszázad előtti márczius 10-ére.) [*Nemzeti Hirlap*. 1. sz.]

Jókai nem 74-ben volt először Erdélyben. [U. o. 34. sz.]

Szent István. (Szent István Magyarországának helyfoglalása az európai államok rendszerében.) [U. o. 115. sz.]

1905.

Szent István monarchia alakítása. [*Ujság*. 229. sz.]

1906.

Erdély közbeszólásai történetünk politikájába. [*Erdélyi Hirlap*. 14. sz.]

Az Árpádház emlékezete. [*Ujság*. 13. sz.]

1907.

Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából. I. kötet.
A honfoglalás s középkorunk története. Budapest. 1907. (Ajtai K.
Albert kny. Kolozsvárt.) 8° VIII, 410. l.

Szerkesztés.

1. *Beszélytár*. Erdélyi szépirodalom. Szerkeszti s kiadja Kövály László. I—II. füzet. 1843. Kolozsvártt. Az ev. ref. kolégyom betűivel. 8°
I. füzet. Bölöni Farkas Sándor mellszobrával. 124 l.; 1 mell. —
II. füzet. 118 l., 1 lev.
2. *Győrke könyvtára*. 1—9. füzet. Kolozsvár. 1847—1867. 8°
3. *Ellenőr*. Radikál politikai lap. 1848 május 2 — július 21. [1—45. sz.]
(Július 23 — november 14. tulajd. szerk.)
4. *Erdélyi naptár*. Kolozsvár 1853—54. (Az ev. ref. tanoda betűivel.) 8°
I. évi folyam. 1854-dik évre. 1853. 200 l., 1 lev.
II. évi folyam. 1855-dik évre. 1854. 171 l., 1 lev.
5. *Korunk*. Politikai hetilap. 1862. aug. 31. — 1867. jul. 31.
6. *Korunk Tárczája*. Szépirodalmi hetilap. A *Korunk* melléklapja. 1865.
jan. 1. — szept. 24. (1—38. sz.)

Jegyei:

- K....y.* (*Magyar írók albuma*. 1850.)
K....ri. (*Magyar Hirlap*. 1851.)
K. (*Magyar Hirlap*. 1851. — *Hetilap*. 1853—1855. — *Korunk*.
 1862. — *Ellenzék*. 1897.)
K. L. (*Hetilap*. 1852—1854. — *Korunk*. 1862—1867. — *Korunk*
Tárczája. 1865. — *Magyar Polgár* 1902.)
K..... (*Hetilap*. 1853.)
K—y L. (*Keresztény Magvető*. 1879.)

Köblös Zoltán.

Furtwängler Adolf

(1853—1907)

Az ókori művészettörténelem művelőinek sorában nagy részt ütött a végzet: október 14-én Áthénben kiszóllította az élők sorából Furtwängler Adolfot, a müncheni egyetem tanárát, s az ottani gliptotéka igazgatóját. Azt, kitől az ókori művészettörténelem terén még sokat vártunk, — többet, mint kortársai bármelyikétől. Mert az utóbbiak, vagy már tiszteletre méltó aggok, kik a jól végzett munka után nyugodtan várhatják a másvilágra költözés óráját, s így tőlük legfeljebb irányítást, de már nem közvetlen munkát várunk, — vagy pedig munkaképes férfiak, köztük nem egy a kiváló szakember, de egy sem mérkőzhetik azzal, kit épen most gyászolunk.

Élete javakorában (jún. 30-án lett 55 éves), érte a halál, éppen mikor Aiginában és a régi Orchomenos helyén folytatott ásását bevégezte. Élete folyásának részletei minket kevésbé érdekelnek, de teljesen mégsem hallgathatjuk el. Tanulmányait szülővárosában Freiburgban, majd Leipzigban és Münchenben végezte. Az utóbbi helyen bizonyára elhatározó befolyással voltak reá azok a gyűjtemények, melyeknek később nemcsak igazgatója, hanem hivatott leírója, ismetetője is lett.¹

Az első hatásokat öregbítették az Olympiában nyert tapasztalatok, melynek ásatásán 1878—79-ben vett részt.

Hivatottságáról szép bizonyosságot tehetett már itt is, mert még hazatérése évében a bonni egyetem magántanára lett. Ekkor már irodalmi sikerei is voltak: *Eros a vázaképeken*,² s kivált a *töviset kereső, s a libát fojtogató gyermek*³ szobrai párhuzamba állító értekezései tanuskodnak már azokról a bizonyos oroszlánkörmőről. De még inkább tanuskodik erről az a munkája, melyben *Pliniusnak* az ókori művészettörténelem szempontjából való *megbízhatóságáról és forrásairól* értekezik mintegy programot adva későbbi munkásságához.⁴

Nem is sokáig maradt Bonnban. Egy évre rá a berlini múzeumnál találjuk s négy év múlva az ottani egyetemen rendkívüli tanár. Időközben az *Olympiában talált bronz-* és egyéb kisebb tárgyak leírásával⁵ újabb elismerést aratott s kortársai között előkelő helyet biztosított magának. Ebbe a karba esnek a *pergamoni*⁶ *satyrról* írt s a *Vettersfelde*⁷ *arany-leletet* ismertető művei is. Sőt a *Sabouroff-féle gyűjtemény*⁸ ismertető két kötetes munkájának első kötete is megelőzte rk. tanárrá való

¹ *Führer durch die Vasensammlung König Ludwigs I.* in der alten Pinakothek zu München. 1896. München, és *Beschreibung der Glyptothek König Ludwigs I.* zu München, 1900. München.

² *Eros in der Vasenmalerei.* München, 1875.

³ *Der Dornauszieher und der Knabe mit der Gans.* Berlin, 1876.

⁴ *Plinius und seine Quellen über die bildenden Künste.* Leipzig, 1877.

⁵ *Die Bronzefunde aus Olympia.* Berlin, 1880.

⁶ *Der Satyr aus Pergamon.* Berlin, 1880.

⁷ *Der Goldfund von Vettersfelde.* Berlin, 1883.

⁸ *Die Sammlung Sabouroff.* 2 kötet. Berlin, 1883—1887.

kinevezését, míg a *berlini* kir. múzeum vázagyűjteményének¹ leírása egy év múlva követte.

A Sabouroff-gyűjtemény leírásának második kötete 1887-ben jelent meg. Ezután aránylag hosszú, — nála mindenesetre szokatlanul hosszú — ideig, teljes hat évig önálló műve nem jelent meg. Azok, kik távol állottak tőle, s már elébb megszokták, hogy átlag minden évben egy tartalmas kötet jelenik meg tőle, — könnyen azt hitték volna, hogy a nagy buzgalomban elernyed, a lázas munkában megrokkant, mint a szellemi munka embereivel olyan gyakran megtörténik. Nem így volt. Hatalmas munkán dolgozott ez idő alatt, mely *Meisterwerke der griechischen Plastik* címen 1893-ban hagyta el a sajtót, s már addig is előkelő helyet elfoglaló íróját az ókori művészettörténelem művelőinek legelső sorába emelte. Ebben a munkájában alkalmazza először teljes következetességgel az ő, már eddig is hirdetett és követett *stílust elemző, bíráló és összehasonlító* módszerét. Ebben fekteti le először az ő tantételét, s éppen azért legfőbb munkájának nevezhetjük, ámbár *Die antiken Gemmen* cz. három kötetes nagy díszmunkája,² egyfelől módszerével, másfelől új megállapításaival talán még ennél is értékesebb. Az antik gemmáknak nem volt és egyhamar nem is lesz nála alaposabb ismerője.

Közvetlenül a *Meisterwerke* megjelenése után, 1894-ben hívták meg a müncheni egyetemre ny. r. tanárnak, s nemsokára az ottani gliptotékának is igazgatója lett.

Már Münchenben tanított, mikor a *berlini múzeum vésett köveinek* leírása³ megjelent tőle, majdnem egyidőben a müncheni vázagyűjtemény katalógusával, s egy másik kötetel, melyben különböző művészettörténelmi kérdéseket tárgyal.⁴

Szorgalma nemhogy ernyedett volna, hanem — ha lehetséges — még fokozódott ezután. Újabb kör is nyílt tevékenységének. A bajor regens—herczeg 1901-ben megbízta az *aigina* templom rendszeres kiásatásával, melynek legelőször felfedezett gyönyörű domborművei Münchenben vannak. Ennek a feladatának elvégzéséről számol be csak nem régen megjelent utolsó nagy munkája.⁵ Legfontosabb eredménye, hogy az eddig általánosan Athenaénak tartott szentélyről bebizonyult, hogy az egy, aránylag jelentéktelen istenségnek *Aphaianak* volt szentelve. Ez a munka méltán bibliája lehet minden ásatónak.

Újabb megbízatás érte 1903 tavaszán, mikor a régi Orchomenos felfedését kezdte meg, mely munkát azonban nem adatott meg befejeznie. Görög földön, munka közben érte a halál, mint nagy elődjét és munkatársát Otfried Müllert, kinél nem kisebb érdemeket szerzett az ókori művészettörténelem művelésében, ha más utakon is kereste az igazságot, mint ő.

Furtwängler Adolf működése ugyanis nemcsak azért marad örök emlékeztű, mert sokat és megbízhatóan dolgozott, nemcsak azért, mert nagyszámú műemléket vont be a művészettörténelem körébe, hol azok helyét addig nem tudták megállapítani. Mindezek olyan érdemei, melyek alkalmasok arra, hogy teljes mértékben biztosítsák számára minden idők szakembereinek teljes és korlátlan elismerését, tiszteletét. De ő ennél sokkal többet tett: *nemcsak az ókori művészettörténelem kereteit gazdagította újabb tartalommal, hanem előre vitte magát a tudományt az ő stílust-elemző, bíráló és összehasonlító módszerével.*

Nem követte azokat, kik az ókori művészettörténetet nem tekintették egyébb-

¹ *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium der kön. Museen zu Berlin.* Berlin, 1885. 2 kötet.

² Leipzig, 1900.; *Meisterwerke*, ugyanott.

³ *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium der kön. Museen zu Berlin.* Berlin, 1896.

⁴ *Intermezzi.* Kunstgeschichtliche Studien. München, 1896.

⁵ *Aegina das Heiligtum der Aphaia.* 2 kötet. München, 1906.

nek, mint a klasszikai filológia egyik mellékágának s ezért abban is a filológiai módszert alkalmazták. Ezek szerint az ókori művészettörténelem nem terjed túl azon az ismeretkörön, melyhez Pausanias és Plinius révén jutunk. Nyilvánvalóan maradi gondolkodás, mely nemcsak nagyon megszükiti az ismeretkört, hanem azonkívül különösen hibás azért, mert a művészetek történelme helyett a művészek történetét adja. A kettő pedig nem ugyanaz, hiszen az ásatások jelentékeny számmal vetettek felszínre olyan műkincseket is, melyekre nézve semminemű irodalmi adattal nem rendelkezünk, melyek helyét azonban a művészettörténelemben mégis ki kell jelölnünk.

Éppúgy a végletekben mozognak másfelől azok, kik minden irodalmi adat elvetésével pusztán a műemléket magát s annak művészi formáit nézik. Nem veszik észre, hogy végeredményként ők is csak odajutnak, a hová a gyűllölt *filológusok*, mert hiszen irodalmi tudósítások nélkül legfeljebb a művészi formák fejlődésének története állapítható meg, de ez magára még szintén nem a művészetek történelme.

Világos, hogy a középút a helyes. A maga helyén, kellő kritikával használva, az irodalmi úton nyert adat elsőrendű segítség a műemlék meghatározásában. Furtwängler ezt a középútat választotta, megtoldván azzal a fényesen igazolt hipotézissel, hogy: *a ránk maradt nagyszámú római-kori szobor a görög szobrászat klasszikus korában készült eredetinek többé-kevésbé hűséges mása*. Ezeket kell tehát alapos vizsgálat alá venni, szigorúan elemezni s az írók alapján valamely nagy művész alkotásaként már elismertekkel összehasonlíttani. Ilyen eljárással nemcsak a műemlék korát, hanem a művészi iskolát, sokszor az alkotó művészt magát is biztosan meg lehet állapítani.

Ő maga igazolta alaptétele igazságát, módszere helyes voltát. Sikerült egy jelentékeny csoport műemlék mesterét megállapítania, néha olyan művészek személyében, kik az íróknál csak éppen alkalmilag, valamelyik nagy mester tanítványaként említettnek. Módszerét legfényesebben ragyogtatja Pheidiasnál s itt is kivált Athena Lemniajának megállapításánál s az athéni akropolis Athena-templomainak rekonstrukciójában. De ezzel a módszerrel vezetni ismét vissza az ókori művészettörténelemben őt megillető helyére a phokaia-i Telephanest, Kalamis tanítványát Praxiast; ennek köszönheti Myron, hogy diskobolosa és Marsyasa mellé alkotásainak egész sorozatát visszanyerte. Mind olyan eredmények, melyeket a művészettörténelem több más, hasonló módon elértekkel együtt készségesen elfogadott és honorált. Vannak azonban olyanok is, melyeket nem fogadtak el ilyen feltétlenül. Némelyek kifogásolják, hogy Kallimachos művészi egyénisége az ő megvilágításában nem eléggé egységes, mások azt hozzák fel, hogy Euphranorja nincs eléggé megtámogatva stb. Igazuk lehet. A részletkérdésekben lehetséges, hogy a jövőben új műemlékek előkerülése és a meglevőknek még gondosabb megvizsgálása alapján, eredményei itt-ott módosulni fognak. De épp úgy lehetséges az is, hogy azok újabb támasztékokat nyernek. Mindkét lehetőség azonban csak mellékes jelentőségű. A lényeges az, hogy Furtwänglernek sikerült hipotézisét módszeresen igazolnia és pedig olyan fényes eredménnyel, hogy annak igazságát ma már senki kétségbe nem vonja. Ezzel olyan alapot teremtett, melyre még hosszú ideig és sokan fognak építeni: s ez biztosít örök életet a Furtwängler Adolf nevének.¹

Korai halála nagy veszteség a tudományra, melynek életében olyan sokat használt. Használhatott, mert Isten nemcsak tehetséggel áldotta meg, hanem megfelelő tudományos viszonyok közé is helyezte.

Dr. Buday Árpád.

¹ Nem említettük még a következő jelentékeny műveit: *Sammlung Somzé*, Berlin, 1897. *Griechische Originalstatuen in Venedig*, München, 1898. *Neuere Fälschungen von Antiken*, Leipzig, 1899. Ezekon kívül *tanítási célokra* Löschke társaságában összeállította a mykenai-i agyagművesség emlékeit stb.